

αντί προλόγου

Το κείμενο που κρατάτε στα χέρια σας είναι προϊόν συζητήσεων στο εσωτερικό μιας μικρής προλεταριακής ομάδας που πριν από αρκετούς μήνες αποφάσισε να ξεκινήσει μια προσπάθεια κατανόησης της επίθεσης που δέχεται όλη η εργατική τάξη (μισθωτή και άμισθη) στο επίπεδο του «κοινωνικού μισθού» (συντάξεις, υγεία, κοινωνικά επιδόματα, κτλ). Αν και δεν είναι η πρώτη φορά που το καπιταλιστικό κράτος μας την πέφτει χοντρά τα τελευταία 15 χρόνια ούτε η πρώτη φορά που αναγκαζόμαστε να οργανώσουμε μαζί με χιλιάδες άλλους προλετάρους την άμυνα και την αντεπίθεση μας, εν τούτοις ήταν η πρώτη φορά που η λεγόμενη «μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού» μας έφερε αντιμέτωπους με την επιτακτική ανάγκη να καταλάβουμε τι στο διάολο είναι αυτό το περίφημο «κοινωνικό κράτος» που θέλει να μας βάλει να δουλεύουμε περισσότερα χρόνια και να εισπράττουμε λιγότερα φράγκα.

Παρατηρούμε από τις καθημερινές κουβέντες στη δουλειά, τη γειτονιά, την οικογένεια, ότι οι περισσότεροι προλετάριοι, αν και σκυλοβρίζουν τους πολιτικούς «που κοιτάνε μόνο την τσέπη τους» και βάζουν μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σ' «εμάς» και «αυτούς», εν τούτοις πιστεύουν ότι το κράτος είναι «ένα αναγκαίο κακό» γιατί χρειάζεται «να υπάρχει μια τάξη» σε μια κοινωνία όπου «ο καθένας κοιτάει το ατομικό του συμφέρον». Καθώς μάλιστα η εθνική ταυτότητα θεωρείται ένα «φυσικό» γεγονός, συχνά οι συζη-

τήσεις περιστρέφονται γύρω από το ποιο πολιτικό κόμμα «δείχνει ενδιαφέρον για τον λαό» (τον ελληνικό λαό στην περίπτωσή μας).

Σ' αυτή την προσούρα θα προσπαθήσουμε ν' αποδείξουμε ότι το κράτος δεν είναι ένα υποκείμενο με δυνατότητα αυτόβουλης διαμόρφωσης της πολιτικής του. Δε στέκεται έξω και πάνω από την κοινωνία, έξω και πάνω από την οικονομία, ασκώντας πολιτική κατά βούληση υπέρ των αφεντικών ή υπέρ των εργατών.

Όλες οι πολιτικές θεωρίες μέχρι σήμερα έχουν συσκοτίσει τη συζήτηση γύρω από τη φύση του κράτους. Το κράτος δεν είναι «ουδέτερο» όπως πιστεύουν οι φιλελεύθεροι δημοκράτες· δεν είναι όργανο της κυρίαρχης τάξης όπως πιστεύουν οι μαρξιστές-λενινιστές (δεν είναι το «κόμμα των αφεντικών», όπως και δεν μπορεί να γίνει «κόμμα των εργατών» —το «εργατικό κράτος» ήταν, σε άλλες εποχές, ένα θεωρητικό τερατούργημα των μπολσεβίκων)· δεν είναι ο δολοπλόκος και παντογνώστης Μεγάλος Αδελφός όπως νομίζουν οι αναρχικοί. Τέλος, το καπιταλιστικό κράτος δεν είναι μια υπερ-ιστορική «δομή» που προκύπτει μονόπλευρα από τη λογική του κεφαλαίου. Σαφώς, η ανάγκη αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνικής σχέσης βρίσκεται στην καρδιά των ιδιαίτερων νομικών, διοικητικών, κατασταλτικών, πολιτικών, τεχνικών, κοινωνικών, ιδεολογικών και οικονομικών λειτουργιών του κράτους. Το κράτος φροντίζει

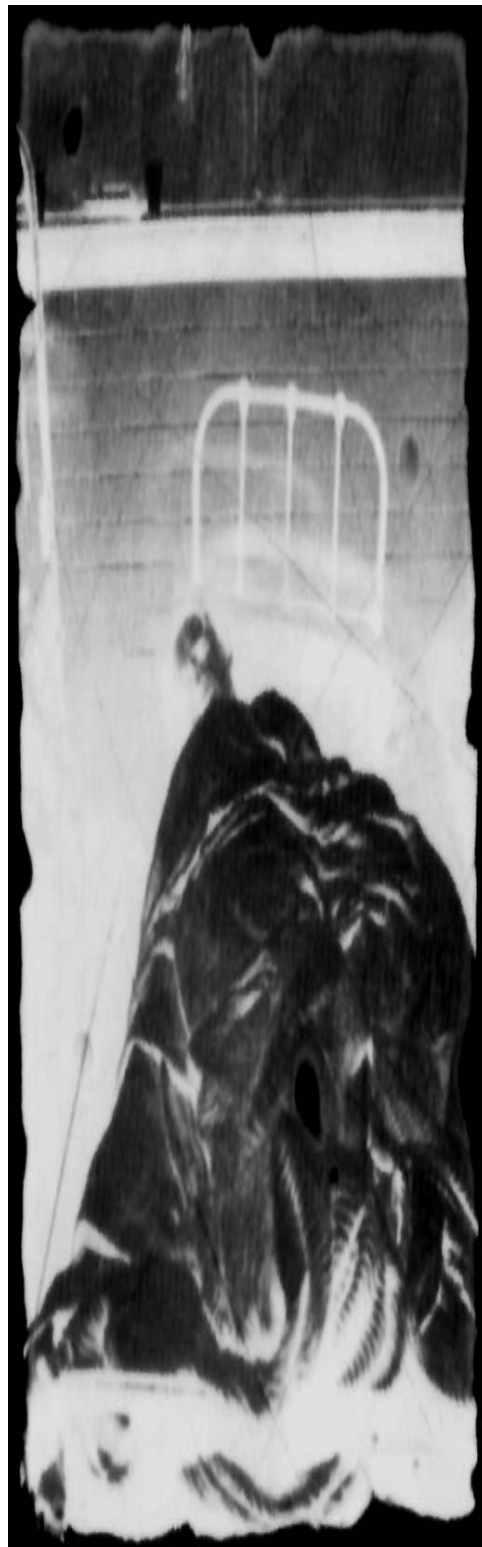
(π.χ. μέσω των προγραμμάτων επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης, των υγειονομικών υπηρεσιών, των επιδοτήσεων στις επιχειρήσεις ή στους άνεργους, κτλ) για τη συντήρηση και την αύξηση της ανταλλαξιμότητας και της αποδοτικότητας της εργατικής δύναμης. Προστατεύει το «δικαίωμα» του εργάτη να πουλάει την εργατική του δύναμη και το «δικαίωμα» του καπιταλιστή να την αγοράζει και να την εκμεταλλεύεται. Φροντίζει για την «ελεύθερη» (στην πραγματικότητα καταναγκαστική) προσέλευση του εργάτη στην αγορά εργασίας ως πωλητή του δικού του εμπορεύματος, της εργατικής του δύναμης. Έτσι εξασφαλίζει την κυριαρχία του κεφαλαίου, όχι την προσωπική υποταγή ορισμένων προσώπων σε άλλα συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά την υποταγή των εργατών γενικά στο κεφάλαιο γενικά. Το κράτος, ως σύνολο λειτουργιών και μηχανισμών, δεν προστατεύει τον κάθε ένα ατομικό καπιταλιστή και την ιδιοκτησία του (αντίθετα μπορεί κατά περιόδους να παίζει σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση ορισμένων κεφαλαίων και στη καταστροφή άλλων), ούτε μπορεί να εξασφαλίσει σε κάθε εργάτη το «δικαίωμα στην εργασία»· προστατεύει το κεφάλαιο και την εργατική δύναμη εν γένει. Όμως το κράτος, ως πολιτική μορφή της καπιταλιστικής κοινωνίας, δεν είναι το αποτέλεσμα κάποιας γραμμικής ιστορικής εξέλιξης της διαδικασίας της αναπαραγωγής και της συσσώρευσης κεφαλαίου. Δεν είναι αυτόβουλος συλλογικός καπιταλιστής. Καθώς το κεφάλαιο είναι μια ανταγωνιστική κοινωνική σχέση, η ίδια η διαδικασία της αναπαραγωγής του είναι μια συγκρουσιακή

διαδικασία που δημιουργείται, διακόπτεται, καταστρέφεται, αναδημιουργείται ή μετασχηματίζεται από τη διαδικασία της ταξικής πάλης. Όλη η ως τα τώρα ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι μια ιστορία διαρκών κρίσεων αναπαραγωγής του κεφαλαίου, καθώς η εργατική τάξη αποσυντίθεται και ανασυντίθεται μέσα στο διαρκή αγώνα που διεξάγει για να επιβάλει την ικανοποίηση των δικών της αναγκών εις βάρος των αναγκών των καπιταλιστών. Το κράτος είναι μια στιγμή αυτής της αναπαραγωγικής διαδικασίας άρα και *στιγμή της ταξικής πάλης*. Όπως όμως οι εργάτες και οι καπιταλιστές δεν αντιμετωπίζουν άμεσα ο ένας τον άλλο ως τάξεις μέσα στις σχέσεις ανταλλαγής ή στην παραγωγή, έτσι δεν αντιμετωπίζουν άμεσα ο ένας τον άλλο ως τάξεις μέσα στο πεδίο του κράτους. Η πολιτική δύναμη της καπιταλιστικής τάξης οφείλεται στην ικανότητά της να παρουσιάζει το κράτος ως ένα αυτόνομο και ουδέτερο οργανισμό που λειτουργεί προς όφελος των συμφερόντων της «κοινωνίας των πολιτών» και του «έθνους»· οφείλεται στην υπαρκτή ταύτιση της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης με την αναπαραγωγή της κοινωνίας εν γένει. Από την άλλη, η αδυναμία της εργατικής τάξης οφείλεται στον εγκλωβισμό των αγώνων της στο σύστημα της πολιτικής, κοινοβουλευτικής και συνδικαλιστικής αντιπροσώπευσης. Αυτή η μορφή αντιπροσώπευσης ενδυναμώνει τις υπάρχουσες διαιρέσεις εντός της εργατικής τάξης (διαιρέσεις που οφείλονται στον ανταγωνισμό των εργατών στην αγορά εργασίας και στην ιεραρχική οργάνωση της

εργασιακής διαδικασίας), υποκαθιστά τις αυτο-οργανωμένες προλεταριακές συλλογικότητες και επανενώνει τους εργάτες ως ιδιώτες-πολίτες. Απ' τη σκοπιά λοιπόν που μας ενδιαφέρει το ζήτημα, **η μορφή-κράτος είναι η ενσωμάτωση και η ήττα της αυτόνομης οργάνωσης και δράσης του προλεταριάτου στο σύνολο της καθημερινής ζωής.**

Δείχνοντας στις επόμενες σελίδες την αντιφατική/συγκρουσιακή ιστορική πορεία της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου, δείχνουμε επίσης τις ιστορικές ρίζες της αντιφατικής μας στάσης απέναντι στο κοινωνικό καπιταλιστικό κράτος (ποιός είναι αυτός που δεν έχει διεκδικήσει ένα κοινωνικό μισθό, με την ευρεία έννοια του όρου, και ταυτόχρονα δεν έχει εναντιωθεί στον κοινωνικό έλεγχο που τον συνοδεύει;). Δείχνουμε ακόμα γιατί η ήττα μας δεν μπορεί να είναι τίποτ' άλλο από προσωρινή και τι θα χρειαστεί να κάνουμε για να ξεπεράσουμε τον κατακερματισμό των αγώνων και των εμπειριών μας.

**ΟΜΑΔΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΝ
ΕΚΒΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ
ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

για τις απαρχές του κοινωνικού κράτους

Αν, μιλώντας για το κοινωνικό κράτος και τον ιστορικό του ρόλο, περιορίσουμε το πεδίο του ενδιαφέροντός μας στους μηχανισμούς και τις θεσμικές μορφές που στα πλαίσια μιας δεδομένης κρατικής οντότητας παρεμβαίνουν στην διαδικασία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, τότε πράγματι ο ευρωπαϊκός 19ος αιώνας δεν έχει πολλά να επιδείξει —τουλάχιστον όχι κάτι συγκρίσιμο με αυτό που ονομάστηκε κοινωνικό κράτος τον 20ο αιώνα. Αν όμως η έρευνα στραφεί όχι τόσο στους ίδιους τους μηχανισμούς, τις «απαντήσεις», αλλά, προχωρώντας ένα βήμα πίσω από αυτούς, στραφεί στο επίπεδο όπου τίθεται το «πρόβλημα», αν δηλαδή στραφούμε στην ίδια την εμφάνιση του ζητήματος της αναπαραγωγής και κυκλοφορίας της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος, τότε οι απαρχές του κοινωνικού κράτους φαίνεται ότι είναι μπλεγμένες μέσα στους ριζικούς μετασχηματισμούς της δυτικής κοινωνίας στο πέρασμα από το 18ο στο 19ο αιώνα, και την οριστική επικράτηση του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Έτσι, ο όρος «απαρχές» εδώ δεν υποδηλώνει την αναζήτηση κάποιας καταγωγικής συνέχειας ανάμεσα στο κοινωνικό κράτος, όπως το γνώρισε πρόσφατα η Ευρώπη, και τους θεσμούς του 19ου αιώνα. Οι δύο εποχές χωρίζονται από περίπου εκατό χρόνια γεμάτα εξεγέρσεις, επαναστάσεις, πολέμους —ποτάμια αίματος προλετάρων, που δεν μπορεί κανείς να τα προσπεράσει λέγοντας ότι «οι μορφές πρόνοιας του 19ου αιώνα προετοίμασαν το κοινωνικό κράτος του 20ου αιώνα». Ούτε η περιγραφή ενός ιστορικού φαινομένου μπορεί να οδηγήσει, ως λογική παραγωγή, στο συμπέρασμα ενός άλλου φαινομένου: η λέξη «απαρχές» δε δηλώνει την αναζήτηση της ιστορικής προκείμενης από την οποία ντετερμινιστικά προέκυψε το κοινωνικό κράτος ως η μόνη δυνατή λύση, αγνοώντας τον καθοριστικό ρόλο της ταξικής πάλης, και άρα των στρατηγικών, των τακτικών της ίδιας της σύγκρουσης. Αντίθετα, αυτό που δηλώνει είναι την αναζήτηση ενός ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο μπορούν να γίνουν κατανοητές οι ταξικές συγκρούσεις, και όχι η υπαγωγή τους σε μια αλληλουχία μορφών που υποτίθεται ότι τις εξηγεί. Η αναζήτηση των απαρχών, με αυτή την έννοια, είναι μια απόπειρα να σχεδιαστούν οι γραμμές του γηπέδου όπου παίζεται ο πραγματικός αγώνας, και όχι μια προσπάθεια να βρεθεί κάποιος νόμος που να προεξοφλεί το αποτέλεσμα.

— 99 —

Αφετηρία μας είναι η οικονομική απογείωση της Δύσης, στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, προς «μια αυτοδύναμη ανάπτυξη»: *«για πρώτη φορά στην ιστορία, λύθηκαν τα δεσμά [sic] της παραγωγικής δύναμης των ανθρώπινων κοινωνιών, που στο εξής μπόρεσαν να επιτύχουν το συνεχές, ταχύ και ως σήμερα*

απεριόριστο πολλαπλασιασμό ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών».¹ Το δημογραφικό σκέλος: το 1780 ο πληθυσμός της Ευρώπης υπολογίζεται στα 187 εκατομμύρια, στα μέσα του 20ου αιώνα στα 600. Το οικονομικό σκέλος: «δεν ήταν πέντε τοις εκατό ή δέκα τοις εκατό, αλλά εκατοντάδες τοις εκατό και χιλιάδες τοις εκατό [τα ποσοστά κέρδους] που δημιούργησαν τα πλούτη του Lancashire».² Η ίδια η παραγωγή, χρόνο με το χρόνο, αυξανόταν με αντίστοιχους ρυθμούς, καθώς δε φαινόταν πουθενά στον ορίζοντα όριο στην αύξηση της απόδοσης των επενδύσεων. Μιλάμε για μια εποχή όπου ο δυτικός κόσμος κυριολεκτικά μεγεθύνεται: τόσο σε έκταση, με τους αποικιακούς στόλους και τα κανόνια τους, όσο και σε βάθος, με την οικονομική και δημογραφική απογείωσή του.

Παράλληλα μιλάμε για έναν κόσμο ο οποίος γνωρίζει το πέρασμα από τις «αστικές» επαναστάσεις (Αμερικανική και Γαλλική) και τη σταδιακή επικράτηση τουλάχιστον του προγράμματος (αν όχι και της μορφής ακόμα) της φιλελεύθερης δημοκρατίας μέσα από ένα πόλεμο (ναπολεόντειος πόλεμος) που, τηρουμένων των αναλογιών, αξίζει να ονομαστεί ο πρώτος παγκόσμιος στην ιστορία, στην εμφάνιση των πρώτων προλεταριακών εξεγέρσεων και τη συγκρότηση των δικών τους στρατηγικών.

Φυσικά το παρόν κείμενο δεν επιχειρεί να δώσει μια εξήγηση των φαινομένων αυτών —για κάτι τέτοιο μπορεί κανείς να δοκιμάσει *Το Κεφάλαιο*. Ο στόχος του είναι πολύ πιο ταπεινός: επιχειρεί να δει τι μπορεί να σημαίνει η «απελευθέρωση της παραγωγικής δύναμης των κοινωνιών» όσον αφορά την ταξική πάλη και τις αντίστοιχες μεταλλαγές του κράτους, σε συνδυασμό με το γεγονός της τεράστιας δημογραφικής έκρηξης (και, για να είμαστε πιο ακριβείς, ο τριπλασιασμός που φαίνεται στα νούμερα που αναφέραμε είναι κατά μια έννοια τεράστια υποτίμηση του φαινομένου: σε συνδυασμό με τη διαδικασία πρωταρχικής συσσώρευσης και τα αποτελέσματά της στην εσωτερική κατανομή του πληθυσμού των χωρών της Ευρώπης, ο πληθυσμός των νέων, αστικών βιομηχανικών κέντρων αυξάνει πολύ περισσότερο από τρεις φορές).

Το φαινόμενο έχει δύο σκέλη: από τη μια πλευρά έχουμε τη γενίκευση της εμπορευματικής σχέσης, την κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στον απλώς συγκεντρωμένο πλούτο, και από την άλλη πλευρά (που φυσικά συνδέεται με το πρώτο σκέλος) την εμφάνιση ενός τεράστιου όγκου πληθυσμού, του «κυμαινόμενου πληθυσμού», που διωγμένος από τη γη του βρίσκεται χωρίς εδαφικούς και κοινωνικούς δεσμούς. Αυτή η διαδικασία, το αποτέλεσμα πολλών χρόνων πρωταρχικής συσσώρευσης, είναι που οδηγεί (τελείως σχηματικά) στην έκρηξη που περιγράφηκε προηγουμένως: μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι αυτό που δίνει την πραγματική απελευθέρωση της παραγωγικής δύναμης των κοινωνιών, είναι η εμφάνιση, η παραγω-

¹ E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επανάστασεων*.

² ό.π. Τα εργοστάσια επεξεργασίας βαμβακιού του Lancashire, στην Αγγλία, ήταν το πρώτο εργοστασιακό συγκρότημα του σύγχρονου κόσμου.

γή και η κυκλοφορία του εμπορεύματος εργατική δύναμη. Αυτό σημαίνει ότι κάποια στιγμή, ο «κυμαινόμενος πληθυσμός», όλοι αυτοί που έχασαν τη γη τους μετά την καταστροφή της παλιάς κοινοτικής οικονομίας του χωριού εξαιτίας των νόμων για τις περιφράξεις στα 1760-1830 και την κρατικά σχεδιασμένη μετατροπή της γης σε αντικείμενο αγοραπωλησίας, βρέθηκαν μπροστά στον εκβιασμό της ένταξής τους στην ολοένα διευρυνόμενη εμπορευματική οικονομία, με όρους καθαρά δικούς της: ως κάτοχοι του ζωτικότερου κοινωνικού εμπορεύματος, της εργατικής δύναμης.³ Η νέα τάξη ανθρώπων που αναδύεται, το προλεταριάτο, είναι η τάξη αυτών που το μόνο που έχουν να πουλήσουν είναι ο εαυτός τους ως εμπόρευμα.

*«Αν η οικονομική απογείωση της Δύσης άρχισε με διαδικασίες που επέτρεψαν τη συσσώρευση του κεφαλαίου, μπορούμε να πούμε ότι οι τεχνικές διαχείρισης της συσσώρευσης ανθρώπων επέτρεψαν μια πολιτική απογείωση σε σχέση με τις παραδοσιακές μορφές εξουσίας που αντικαταστάθηκαν από μια εκλεπτυσμένη και καλά σταθμισμένη τεχνική της καθυπόταξης. Στην πραγματικότητα, οι δυο αυτές διαδικασίες δεν είναι δυνατό να διαχωριστούν. Το πρόβλημα της συσσώρευσης ανθρώπων δε θα μπορούσε να λυθεί χωρίς την ανάπτυξη μιας παραγωγής ικανής να τους συντηρεί και ταυτόχρονα να τους χρησιμοποιεί. Αντίστροφα, οι τεχνικές που καθιστούν χρήσιμη τη συσσωρευμένη πολλαπλότητα των ανθρώπων επιταχύνουν την κίνηση για τη συσσώρευση του κεφαλαίου».*⁴ Αν πούμε ότι το κοινωνικό κράτος καθορίζεται, με διττό τρόπο, από την πολιτική ανάγκη να απαντήσει και να ελέγξει τη δυσaréσκεια που προκύπτει από την αδυναμία ή την άρνηση ένταξης ενός μέρους του πληθυσμού στην εκμεταλλευτική κοινωνική παραγωγική διαδικασία, και από την καπιταλιστική ανάγκη χρησιμοποίησης ενός όσο το δυνατόν μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού σε αυτήν όσο το δυνατόν πιο αποδοτικά, τότε βλέπουμε με ποιο τρόπο, στο ιστορικό πλαίσιο που διαμορφώνεται ήδη από το 1830, το κράτος εισάγει τις πρώτες μορφές διαχείρισης της δυσaréσκειας και αποδοτικότερης χρησιμοποίησης αυτού του πληθυσμού —αν και με καθόλου εκλεπτυσμένο τρόπο ακόμα και παρόλη την αντίθεση των καπιταλιστών. Οι μορφές αυτές δεν έχουν να κάνουν με κάποιο ιστορικό προκαθορισμό των θεσμών και των μηχανισμών, αλλά με την εμφάνιση των όρων που επηρεάζουν ακόμα και σήμερα τις στρατηγικές και τις κινήσεις της ταξικής πάλης, και από τα δύο στρατόπεδα.

³ «Από το 1760, περί τα 24 εκατομμύρια στρέμματα κοινών αγρών και κοινών γαιών χωρίστηκαν σε 5.000 περίπου περίφρακτους χώρους σύμφωνα με τους ειδικούς και τους γενικούς Νόμους περί περιφράξεων και μετατράπηκαν σε ιδιωτικά κτήματα, ενώ η διαδικασία συμπληρώθηκε με πολυάριθμες, λιγότερο επίσημες ρυθμίσεις. Ο Νόμος περί πτωχών του 1834 στόχευε στο να κάνει τόσο αφόρητη τη ζωή των φτωχών της υπαίθρου ώστε να τους αναγκάσει να πάνε οπουδήποτε υπήρχαν δουλειές διαθέσιμες». E. J. Hobsbawm, ό.π. Μιλάμε πάντα για την Αγγλία. Σε άλλες περιοχές του κόσμου η λεηλασία και η εμπορευματοποίηση της γης και ο σχηματισμός της εργατικής δύναμης ακολούθησαν μια διαφορετική ή πιο αργόσυρτη διαδρομή.

⁴ M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*.

Μπορούμε ίσως με μια φράση να πούμε ότι το ζήτημα της αναμόρφωσης του πλανόδιου «κυμαινόμενου πληθυσμού» και της προσαρμογής του στην εργασία τίθεται από τη στιγμή που εμφανίζεται η εργατική δύναμη ως κοινωνικά αναγκαίο εμπόρευμα/παραγωγός αξίας, και θέτει, περισσότερο από κάθε άλλο εμπόρευμα, το ζήτημα της αποδοτικότερης, φτηνότερης και μαζικότερης παραγωγής, κυκλοφορίας και χρησιμοποίησής του.

Η καταναγκαστική αγωγή προς εργασία, η προσαρμογή στους βιορυθμούς της νέας πραγματικότητας, μπορεί να γίνει φανερή με πολλούς τρόπους μέσα στην ιστορία των περιόδων που μας ενδιαφέρουν. Στον τομέα της πρόνοιας, βλέπουμε το πέρασμα από μια πολιτική ιδιωτικής φιλανθρωπίας —η οποία για πολλούς λόγους έτεινε να χρεοκοπήσει— στην αποσπασματική ανάπτυξη διαφορετικών συστημάτων και πολιτικών που έχουν ένα κοινό, και πρωτοεμφανιζόμενο, χαρακτηριστικό: συνδέονται άμεσα με την μισθωτή εργασία. Έτσι, από τα εργατοκάτεργα (*workhouses*),

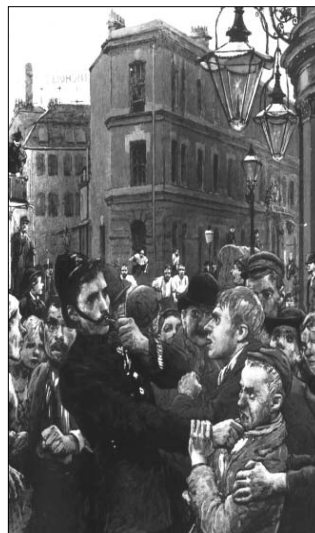
που προέβλεπε ο αγγλικός *Νόμος περί πτωχών* του 1834, όπου κλείνονταν για δεκαετίες τα «κοινωνικά παράσιτα» (εργάτες που αρνούσαν να δουλέψουν ή υπέπιπταν σε ανάλογα παραπτώματα) ως την εκτεταμένη κρατική παρέμβαση για την ελάφρυνση της φτώχειας που επιθυμούσαν ορισμένοι οικονομολόγοι, μέχρι τις βιομηχανικές ουτοπίες της περιόδου, μπορεί κανείς να βρει ένα συνδετικό νήμα —όλες αυτές οι πολιτικές περιστρέφονται γύρω από την παραγωγή, κυκλοφορία και χρησιμοποίηση του εμπορεύματος εργατική δύναμη. Αν στο παρελθόν το όχι άμεσα παραγωγικό κομμάτι του πληθυσμού μπορούσε ανώδυνα είτε να αφεθεί στη φιλανθρωπία (ιδιωτική ή της εκκλησίας), είτε, αν αυξανόταν και γινόταν πολιτικά ενοχλητικό να συντριβεί στρατιωτικά,

τώρα ο έλεγχός του οφείλει να οργανώνεται με πολιτικούς και οικονομικούς ταυτόχρονα όρους.

Οι μετασχηματισμοί αυτοί μπορούν να διαγνωστούν και σε χώρους άλλους από αυτόν της άμεσης πρόνοιας: για παράδειγμα, μέσα από τη λειτουργία των ασύλων και από το συνωστισμό στις πόλεις εμφανίστηκε τόσο στην Αγγλία όσο και στη Γαλλία η ανάγκη για μια καινούργια ώθηση στην ιατρική, με έμφαση στην πρόληψη και στη λειτουργία της διάγνωσης, οργανώθηκαν τα πρώτα νοσοκομεία (για τις φτωχές τάξεις —οι πλούσιες συνέχιζαν να καταφεύγουν στην ιδιωτική ιατρική), ενώ παράλληλα εμφανίζονται τα πρώτα πειράματα δημόσιας δωρεάν εκπαίδευσης (Γαλλία) και άλλων ιδεολογικών μηχανισμών ένταξης, καθώς αρχίζει να γίνεται αντιληπτό ότι η διατήρηση και η ανάπτυξη ενός βιομηχανικού στρατού από μια μάζα ανθρώπων είτε ξεριζωμένων από την αγροτική ζωή είτε χωρίς κανένα δεσμό απαιτεί πολύ περισσότερα από μια απλή βιολογική αναπαραγωγή. Στο πλαίσιο αυτό, μπο-

ρούμε να δούμε (όπως το κάνει ο Foucault) την αναμόρφωση των ποινικών κωδικών, με νέα έμφαση στην επανένταξη και την «θεραπεία» των εγκληματιών ώστε να ξαναγίνουν «χρήσιμοι στην κοινωνία», και ολόκληρο το πλέγμα των μηχανισμών που οργανώνονται εκείνη την περίοδο και που αυτός ονομάζει πειθαρχικούς: εισαγωγή μηχανισμών ελέγχου στο σχολείο, το εργοστάσιο, τη φυλακή, όπου ο στόχος είναι «η αύξηση της δύναμης με όρους οικονομικής χρησιμότητας και η μείωσή της με όρους πολιτικής επικινδυνότητας».⁵

Μπορούμε ν' ανακαλύψουμε την ίδια λογική και σε χώρους ακόμα πιο απομακρυσμένους από αυτούς που σήμερα θα αναγνωρίζαμε ως θεσμούς του κοινωνικού κράτους. Έτσι, για παράδειγμα, η οργάνωση της αστυνομίας και η ανάληψη από αυτήν καθηκόντων τήρησης της τάξης είναι κάτι παραπάνω από ένα απλό διοικητικό θέμα. Εκεί που ο στρατός μπορούσε να ασκήσει μόνο τυφλή καταστολή, παρεμβαίνοντας στιγμιαία με υπέρμετρη βία, η αστυνομία μπορεί να είναι πανταχού παρούσα, περιβάλλοντας την κοινωνική διαδικασία παραγωγής με ένα πλέγμα **ασφάλειας** και **επιτήρησης** που εκφράζει ακριβώς αυτή τη νέα μέριμνα: απέναντι στην αστυνομία δε βρίσκεται ένας εχθρικός στρατός, αλλά μια μάζα ανθρώπων η οποία πρέπει να μετατραπεί σε εμπορεύσιμη εργατική δύναμη, με μεθόδους που περνούν από την απλή παραίτηση ως την ωμή βία.⁶ Ο στρατός παρεμβαίνει μόνο όταν οι αντίπαλοι έχουν οργανωθεί στρατιωτικά και η αστυνομία δεν αρκεί για την αντιμετώπισή τους. Όμως, και η ίδια η οργάνωση του στρατού αντανakλά τέτοιες μεταλλαγές: ο στρατός του Ναπολέοντα που σάρωσε ολόκληρη την Ευρώπη ήταν ο πρώτος στρατός που αποτελούνταν από «ελεύθερους πολίτες» μαζικά επιστρατευμένους για τον «εθνικό σκοπό». Έτσι, οι ίδιες του οι τακτικές που στηρίζονταν σε ένα ευέλικτο και πολύ καλά οργανωμένο πεζικό (το όπλο του «λαού» σε αντίθεση με το ιππικό που ανήκε παραδοσιακά στους ευγενείς) αντανakλούν τη νέα οικονομία διαχείρισης της μάζας.

Όλα αυτά μάλιστα, πρέπει να τοποθετηθούν μέσα στο πλαίσιο της ανάδυσης μιας κρατικής οργάνωσης χωρίς προηγούμενο (ως τότε φυσικά) σε έκταση και βάθος: παράλληλα με τις διαδικασίες εμφάνισης του προλεταριάτου, ο περίφημος μύ-

⁵ M. Foucault, ό.π.

⁶ Ο W. Benjamin αναφέρει στο κείμενό του *Το Παρίσι της Δεύτερης Αυτοκρατορίας* ότι οι εργάτες του Παρισιού ξεσηκώθηκαν όταν η αστυνομία προσπάθησε να δώσει ονόματα στους δρόμους και νούμερα στα σπίτια των συνοικιών τους: ο εντοπισμός του κάθε ανθρώπου στο ιεραρχικό δίκτυο της κοινωνίας, η πανταχού παρούσα επιτήρηση, είναι ο ρόλος της αστυνομίας, σε αντίθεση με την τυφλή βία του στρατού τον οποίο αυτή αντικαθιστά στο εσωτερικό της κοινωνίας.

θος του φιλελεύθερου καπιταλισμού στήνεται μαζί με έναν κρατικό μηχανισμό που προσανατολίζεται (αν και με διαφορετική βαρύτητα στη Γαλλία και αργότερα στη Γερμανία από ό,τι στην Αγγλία) στο να τον θωρακίσει και να εξασφαλίσει την αναπαραγωγή του. Ακόμα και η Αγγλία, με κράτος σημαντικά μικρότερο σε σχέση με τη Γαλλία, την ανταγωνίστρια βιομηχανική δύναμη της εποχής, είχε το 1830 κρατικό προϋπολογισμό που ξεπερνούσε το τριπλάσιο του προϋπολογισμού της τσαρικής Ρωσίας, που βρισκόταν σε προβιομηχανικό στάδιο.

Είδαμε λοιπόν ότι η βίαιη προσαρμογή στα πλαίσια της νέας οικονομίας μιας μεγάλης μερίδας πληθυσμού, και η μετατροπή τους σε προλετάριους είναι μια βασική επιδίωξη των κινήσεων του κράτους στην περίοδο αυτή. Αυτό που έχει να αντιμετωπίσει όμως είναι ένας πληθυσμός που αντιστέκεται. Η αντίσταση αυτή εμφανίζεται αρχικά από πολλές κατευθύνσεις: υπάρχουν οι άνθρωποι που βρίσκονται χωρίς κανένα δεσμό, χωρίς καμιά σχέση με την κοινωνία —αυτοί που δεν έχουν ακόμα ενσωματωθεί στην εμπορευματική σχέση και που είναι ο κύριος στόχος της καινούργιας ακόμα αστυνομίας. Για παράδειγμα, ένα απόσπασμα από τη δίκη για αλητεία ενός παιδιού 13 ετών, γύρω στο 1840:

« (...) Πρόεδρος: —*Καλύτερα θα ήταν για σένα να μπει σε ένα ίδρυμα, να μάθεις μια τέχνη.*

—*Ευχαριστώ πολύ! Τα ξέρω τα ιδρύματά σας και τις μαθητείες, είναι πολύ ανιαρά. Άλλωστε, ο αφέντης πάντα γκρινιάζει και δεν έχεις καμιά ελευθερία.*

—*Δεν σε αποζητά ο πατέρας σου;*

—*Δεν έχω πατέρα.*

—*Και η μητέρα σου;*

—*Ούτε και μητέρα, ούτε συγγενείς, ούτε φίλους, είμαι ελεύθερος, ανεξάρτητος».*⁷

Η εντυπωσιακή ριζοσπαστικότητα της στάσης αυτής πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο ιστορικό της πλαίσιο. Η ίδια βιαιότητα της πρωταρχικής καπιταλιστικής συσσώρευσης που γέννησε τη φτώχεια και την εξαθλίωση, γέννησε και την αντίσταση. Οι τεχνίτες και οι μικροπαραγωγοί αντέδρασαν στην εκμηχάνιση διαισθανόμενοι το μελλοντικό τους αφανισμό· οι ξεριζωμένοι ακτήμονες, το λούμπεν προλεταριάτο των πόλεων, εξεγείρονταν συχνά για το «δικαίωμα στη ζωή». Ο κοινωνικός χώρος που οργανώνονταν οι τελευταίοι ήταν οι αγορές ή οι κοιτώνες και βρίσκονταν τόσο συχνά στο δρόμο όσο σε καμιά άλλη ιστορική εποχή. Ο στόχος τους ήταν η επανοικειποίηση των μέσων επιβίωσης, συνήθως μέσω του ελέγχου των τιμών. Τόσο οι λουδίτες και οι φτωχοί αγρότες (που οι αγώνες τους στηρίζονταν στην ακόμα ζωντανή παράδοση της κοινοτικής ζωής του χωριού) όσο και οι λαϊκές εξεγέρσεις του 18ου-19ου αιώνα πρέπει να θεωρηθούν σε μια πρώτη μορφή εργατικής ανασύνθεσης. Οι μεν λουδίτες καταστρέφοντας τις μηχανές αντιστέκονταν στο νέο

⁷ Το αναφέρει ο Foucault, ό.π.

χωρόχρονο του βιομηχανικού συστήματος, στην επιτήρηση του επιστάτη και στη μονοτονία. Ωστόσο το σαμποτάζ τους ήταν και μια μορφή αγώνα ενάντια στο αφεντικό για αύξηση μισθών, βελτίωση των συνθηκών εργασίας, πρόσληψη νέων εργατών: αυτό που ο Hobsbawm αποκάλεσε «συλλογική διαπραγμάτευση μέσω της εξέγερσης». Η παράδοση της οικιακής οικονομίας και της «ηθικής οικονομίας», της ελεύθερης γης και του εθιμικού δικαίου πρόσφεραν μια μεγάλη γκάμα ριζοσπαστικών μορφών αντίστασης (ληλασίες, ανώνυμες απειλητικές επιστολές στα αφεντικά και τους επιστάτες) που καθόρισαν επίσης και τις εξεγέρσεις για το ψωμί.

Έτσι, στην αρχή της περιόδου για την οποία συζητάμε το κύριο γνώρισμα της ταξικής πάλης είναι η αντίσταση του «κυμαινόμενου πληθυσμού» στη μισθωτή εργασία, και οι αντιστάσεις των αγροτικών θυλάκων στη διάλυσή τους. Οι άνθρωποι αυτοί, μη βρίσκοντας τίποτα που να τους συνδέει με την καινούργια κοινωνία δεν έχουν καμιά ψευδαίσθηση και για αυτά που αυτή τους προσφέρει: *«Ηθικολόγοι, φιλόσοφοι, νομοθέτες, κόλακες του πολιτισμού — αυτό είναι το σχέδιο τακτοποίησης του Παρισιού σας, το τελειοποιημένο σχέδιο όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα όλα τα όμοια πράγματα: νοσοκομεία, για όλες τις ασθένειες, άσυλα για όλες τις δυστυχίες, φρενοκομεία, φυλακές, κάτεργα για άντρες, γυναίκες και παιδιά. Γύρω από τον πρώτο περίβολο: στρατώνες, δικαστήρια, διεύθυνση της αστυνομίας, κατοικίες για τους δεσμοφύλακες, χώρος για τα ικριώματα, κατοικία του δήμιου και των βοηθών του. Στις τέσσερις γωνίες: Αίθουσα της Βουλής, Αίθουσα της Γερουσίας, Ακαδημία και Ανάκτορα. Στην περιφέρεια: όλα όσα εφοδιάζουν τον κεντρικό περίβολο, το εμπόριο, οι πανουργίες του, η χρεοκοπία του· η βιομηχανία και οι μανιώδεις αγώνες της· ο Τύπος, τα σοφίσματά του ... ο λαός που πεθαίνει από την πείνα ή κυλιέται στην ακολασία — ο λαός πάντα έτοιμος να ακολουθήσει τη φωνή του δαίμονα της Επανάστασης»*, έγραφε ένας ανώνυμος αναγνώστης το 1836 στη Φάλαγγα, εφημερίδα των Φουριεριστών.⁸ Τα νοσοκομεία μαζί με τις φυλακές, ο (ελεύθερος για πρώτη φορά) Τύπος μαζί με τις «ακολασίες» και την πείνα του λαού. Αυτή είναι η εικόνα που αντικρύζει ένας πληθυσμός που αρνείται την προλεταριοποίησή του, και έχει απέναντί του το δόλωμα (ή τον εκβιασμό) του μισθού και της «ελευθερίας του πολίτη» από τη μια πλευρά και από την άλλη το πειθαρχικό οπλοστάσιο της κοινωνίας, από το άσυλο ως την αγχόνη.

⁸ Το αναφέρει ο Foucault, ό.π.

Σ' όλη αυτήν την περίοδο η αυτονομία του προλεταριάτου εκδηλώνεται επίσης μ' ένα πλήθος οργανώσεων πρόνοιας από τα κάτω: στην Αγγλία οι Friendly Societies (που ξεπερνούν τα 5 εκατομ. μέλη), τα σχολεία, οι συνεργατικές, στη Γερμανία τα ταμεία ασφάλισης (Hilfskassen —το 1890 έφτασαν τα 800 χιλιάδες μέλη). Είτε άρτια οργανωμένες μέσα στα συνδικάτα είτε άτυπες και πιο χαλαρές, όλες αυτές οι οργανώσεις εκφράζανε μια εργατική αλληλεγγύη στη σύγκρουσή της με τον ανταγωνιστικό ατομικισμό του καπιταλισμού. Στα σχολεία των Χαρτιστών, στα νυχτερινά ή Κυριακάτικα σχολεία, η «καθαρά προλεταριακή εκπαίδευση» που θα παρατηρήσει ο Ένγκελς στην *Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, ανθίσταται στην κρατική εκπαίδευση που θα επιβληθεί το 1880 και η γυναικεία (κυρίως) πρακτική θεραπευτική στις εργατικές κοινότητες αντιστέκεται στην ιατρικοποίηση του σώματος που προωθούν οι ειδικοί.

Η καχυποψία και η ανοιχτή εχθρότητα των «επικίνδυνων τάξεων», των ειδικευμένων αλλά και των λούμπεν προλεταρίων προς το κεφάλαιο και αυτό που πολύ καλά αντιλαμβάνονταν ως κράτος του επιτάχυνε τις κρατικές κινήσεις χειραγώγησης και πολιτικής ενσωμάτωσης της τάξης: η κρατική ασφάλιση ήταν η αναγκαία προϋπόθεση για μια πραγματικά εκλεπτυσμένη και καλά σταθμισμένη τεχνική διαχείρισης της εργατικής δύναμης. Η κρατικοποίηση της ασφάλισης και αργότερα η επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων του εξατομικευμένου πολίτη-ιδιοκτήτη-του-εμπορεύματος-εργατική-δύναμη ήταν δέλεαρ για ένα προλεταριάτο που δοκιμάζεται από την ανεργία, τη φτώχεια και την ανασφάλεια, αλλά και το αγκίστρι ήταν εξίσου ορατό. Στα λόγια του καγκελάρου Βίσμαρκ, που πρωτοκαθιέρωσε την κρατική ασφάλιση τη δεκαετία του 1880 —«η κοινωνική μεταρρύθμιση είναι απαραίτητη πολιτική για τη διατήρηση του κράτους· στόχος της πρέπει να είναι η καλλιέργεια της αντίληψης ότι το κράτος δεν είναι απλά ένας απαραίτητος αλλά και ένας ευεργετικός θεσμός»— οι εργάτες εύκολα αντιλαμβάνονταν την ηγεμονική επιδίωξη για έλεγχο και ρύθμιση της αναπαραγωγής τους.⁹

Η μετάβαση από τα αυτόνομα συντεχνιακά ταμεία αλληλοβοήθειας στην κρατική ασφάλιση δεν ήταν ούτε ομαλή ούτε σύντομη —πόσο μάλλον αν αναλογιστεί κανείς ότι τα συνδικάτα στη Γερμανία αρχικά (και μέχρι το 1899) απέρριπταν ακόμα

⁹ Για την ακρίβεια, στη Γερμανία, το 1883 ψηφίστηκε ένας νόμος για την υποχρεωτική ιατρική περίθαλψη, το 1884 ένας άλλος θέσπιζε την ασφάλιση για εργατικά ατυχήματα και το 1889 καθιερώθηκαν οι συντάξεις γήρατος και αναπηρίας. Το 1911 αυτοί οι νόμοι κωδικοποιήθηκαν σε έναν ενιαίο κώδικα κοινωνικών ασφαλίσεων ενώ η ασφάλιση γήρατος και αναπηρίας επεκτάθηκε και στους μη-χειρώννακτες εργαζόμενους. Τέλος, το 1927 καθιερώθηκε η ασφάλιση κατά της ανεργίας. Ακολούθησαν άλλες χώρες, όπως η Ν. Ζηλανδία και η Ουρουγουάη (χώρες λευκών αποίκων), η Αυστρία, η Ουγγαρία, η Νορβηγία, η Ρουμανία, η Μ. Βρετανία, η Πολωνία, η Γαλλία.

και μια περιορισμένη συνεργασία με τους καπιταλιστές (η συμμετοχή στις συλλογικές διαπραγματεύσεις με τα αφεντικά ήρθε μόλις μετά το 1916).

Καθώς όμως η κοινωνικοποίηση της εργασίας αύξανε και τα συνδικάτα άρχισαν να προσαρμόζονται όλο και περισσότερο στην καπιταλιστική τάξη πραγμάτων, η «άλωση» γινόταν αναπόφευκτη. Ήταν ακριβώς μέσα στους αυτόνομους θεσμούς της εργατικής τάξης που αναδείχθηκε η αντιφατική φύση της: από τη μια η **εχθρότητα** ενάντια στο κεφάλαιο και από την άλλη η προσπάθεια **αναγνώρισης** και **εξασφάλισης** εντός της καπιταλιστικής σχέσης. Τα συνδικάτα θα συνδιαχειρίζονταν τα κρατικά ταμεία και έτσι οι πρώην αυτόνομες οργανώσεις αλληλοβοήθειας θα συντηρούσαν μια συγκεκριμένη μορφή συλλογικής εργατικής ταυτότητας: τη διαπραγμάτευση των μισθωτών με βάση την ειδίκευση, δηλ. τον κατακερματισμό της τάξης σε **κλάδους** (πράγμα που εξηγεί και τη δημιουργία πληθώρας ασφαλιστικών ταμείων).

Το κράτος *αναγκάστηκε* από το φόβο της επανάστασης να αφήσει τον καταναγκασμό και την ανοιχτή καταστολή στην εφεδρεία και *πατερναλιστικά* αναλαμβάνει τη διευρυμένη αναπαραγωγή του πιο πολύτιμου εμπορεύματος, της εργατικής δύναμης.

Είναι εύκολο, στο βαθμό που κάποιος ενδιαφέρεται να γράψει μια απλή ιστορία θεσμών να διαβάσει σε αυτές τις μεταρρυθμίσεις τις «κατακτήσεις» που πέτυχε ο αναδυόμενος μέσα από τα εργατικά κινήματα ρεφορμιστικός σοσιαλισμός. Είναι εύκολο επίσης να δει κανείς ότι οι «κατακτήσεις» αυτές έδωσαν μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης στο άρμα της καπιταλιστικής εθνικής ανάπτυξης, ότι την εγκλώβισαν μέσα στην παγίδα της διαχείρισης και, οριακά, προετοίμασαν το έδαφος για το λουτρό προλεταριακού αίματος του πρώτου παγκοσμίου πολέμου. Το ίδιο νομιμοποιείται κάποιος που διαβάσει έτσι την ιστορία να ωραιοποιήσει τη ριζοσπαστικότητα των αγώνων που προέβαλλαν αντίσταση στην προλεταριοποίηση και να απορρίψει το ρεφορμισμό των κινήματων που «κατέκτησαν» τις πρώτες μορφές κοινωνικού κράτους, όσο και το να κάνει ακριβώς το ανάποδο: να μιλήσει για την «ωριμότητα» του κινήματος που στράφηκε στην οργάνωση και τη διεκδίκηση αιτημάτων που βελτίωσαν τις συνθήκες ζωής του προλεταριάτου.

Αν όμως διαβάσουμε την ιστορία λίγο πιο προσεκτικά, έχοντας στο νου μας το πλαίσιο της εμφάνισης του προλεταριάτου ως τάξης μέσα στην διαδικασία οικονομικής απογείωσης της Ευρώπης και την τόσο στενή σχέση της με τους μηχανισμούς διαχείρισης της συσσώρευσης ανθρώπων και της μετατροπής τους σε κεφαλαιοποιήσιμη εργατική δύναμη, τότε βλέπουμε ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Είδαμε ότι ένα από τα πιο κρίσιμα ζητήματα της περιόδου ανάδυσης και κυ-

ριαρχίας του βιομηχανικού καπιταλισμού ήταν ο καθορισμός της ζωής από τη μισθωτή σχέση, και ο καθορισμός αυτός γίνεται με όρους παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Ο ίδιος ο χαρακτήρας της εργατικής τάξης διαμορφώνεται **μέσα** και **ενάντια** σε αυτές τις διαδικασίες —όμως η πάλη της στηρίζεται στο ότι αποβλέπει στην έξοδο από την καπιταλιστική σχέση, και στην αυτο-κατάργησή της ως τάξη. Αυτός ο διχασμένος χαρακτήρας της είναι που γίνεται φανερός από τη μελέτη της εμφάνισης και γενίκευσης των μορφών διαχείρισης της παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, της συγκρότησης του προλεταριάτου ως τάξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, και εκδηλώνεται σε όλες τις εκφάνσεις του εργατικού κινήματος.

Οι διάσπαρτοι αγώνες των αρχών του 19ου αιώνα αποκτούσαν επιπλέον δύναμη από την αναφορά σε ηθικές αξίες έξω από τα πλαίσια της καπιταλιστικής τους πραγματικότητας. Αργότερα, με την κατάρρευση της προκαπιταλιστικής κοινότητας, τη δύναμη να αγωνιστούν, τη συγκρότησή τους ως τάξη οι προλετάριοι τη βρήκαν μόνο μέσα σε αυτήν την πραγματικότητα, και το από αποτέλεσμα της δυναμικής τους ήταν παραχωρήσεις μέσα στα πλαίσιά της. Αυτό δε σημαίνει ότι «ωρίμασαν» και ζήτησαν το εφικτό: αντίθετα, σημαίνει ότι μέσα στην ίδια την καπιταλιστική κοινωνία βρήκαν τη δύναμη να την απειλήσουν με μια ανασύνθεση που σημαίνει τη διάλυσή της, με κάτι πέρα από αυτήν, πράγμα που οδήγησε στις παραχωρήσεις. Βλέπουμε λοιπόν πόσο δύσκολο είναι εδώ να μιλήσουμε πια για «κατακτήσεις», ή να καταφύγουμε στην εύκολη ρητορεία περί ρεφορμιστικών και ριζοσπαστικών αγώνων: ο ίδιος ο χαρακτήρας της ταξικής πάλης του προλεταριάτου είναι διαφορετικός, καθώς κινείται προς αυτό που βρίσκεται πέρα από την καπιταλιστική πραγματικότητα και, μέχρι ίσως την τελευταία στιγμή, οτιδήποτε πετυχαίνει βρίσκεται μέσα σε αυτήν και άρα μπορεί να μετατραπεί σε μέρος των αλυσίδων του.

η “χρυσή εποχή” του κοινωνικού κράτους

Στις αρχές του 20ου αιώνα, τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας στη Γερμανία, την Αυστρία, τη Βρετανία και τη Γαλλία (συντάξεις γήρατος, δημόσια γραφεία ευρέσεως εργασίας, ασφάλιση υγείας και ανεργίας) και η ενίσχυση των μεταρρυθμιστικών τάσεων μέσα στα σοσιαλιστικά κόμματα δεν είχαν κατορθώσει ν' ανακόψουν την ανάπτυξη της ταξικής πάλης. Άλλωστε, εξαιρουμένης της Γερμανίας, τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας είχαν περιορισμένη εφαρμογή και δεν κάλυπταν το σύνολο των εργατών: η συνταξιοδότηση για παράδειγμα παρέμεινε ένα περιθωριακό φαινόμενο μέχρι το β' παγκόσμιο πόλεμο. Η ταξική πάλη εκείνη την εποχή εστιάστηκε ως ένα βαθμό γύρω από τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας. Στα χρόνια της Μεγάλης Ύφεσης (από το 1873 ως τα μέσα της δεκαετίας του 1890) και, αργότερα, στη νέα περίοδο της παγκόσμιας ανάκαμψης εμφανίστηκε για πρώτη φορά το φαινόμενο της συγχώνευσης επιχειρήσεων που πριν δρούσαν μεμονωμένα. Όπως και αν το ονομάσει κανείς, «κορπορατιστικό» ή «οργανωμένο» καπιταλισμό, σημασία έχει ότι «η ένωση των επιχειρηματιών αναπτύχθηκε εις βάρος του ανταγωνισμού της αγοράς, οι μεγάλες πολυμετοχικές εταιρείες εις βάρος των μικρών ατομικών επιχειρήσεων, οι μεγάλοι επιχειρηματικοί και εμπορικοί όμιλοι εις βάρος των μικρότερων και ότι αυτή η συγκέντρωση εμπεριείχε μια τάση προς το ολιγοπώλιο».¹⁰ Παράλληλα με την οικονομική συγκέντρωση εμφανίστηκαν τα πρώτα σχέδια «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» (scientific management, σύμφωνα με την ορολογία του αμερικάνου εμπνευστή της Φρέντερικ Τέιλορ, δες παρακάτω). Η ανάγκη για έναν πιο «ορθολογικό» ή «επιστημονικό» καταμερισμό, προγραμματισμό και έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας γεννήθηκε κι αυτή μέσα από την κρίση κερδοφορίας τα χρόνια της Ύφεσης. Στην πράξη πάντως ο τείλορισμός δε σημείωσε καμιά πρόοδο πριν το 1914, αφενός μεν γιατί η βιομηχανία στηριζόταν ακόμη σ' έναν συνδυασμό χειρωνακτικής δεξιότητας και ατμοκίνητης τεχνολογίας και αφετέρου γιατί οι ειδικευμένοι εργάτες (πχ οι μεταλλεργάτες) αντιστέκονταν ανυποχώρητα στον καταμερισμό εργασίας που προσπαθούσαν να επιβάλλουν τα αφεντικά μέσω των νέων μηχανών. Οι ειδικευμένοι όμως εργάτες ήταν δύσκολο να συναντηθούν «με τον όγκο των χειρωνακτών που εργάζονταν σε μικρά εργαστήρια, σε αγροτικά φτωχόσπιτα ή σε ανήλιαγους χώρους των πόλεων ή στο ύπαιθρο, με το λαβύρινθο της ανομοιογενούς εργασίας των μεροκαματιάρηδων που συνωθούνταν στις πόλεις και την ύπαιθρο».¹¹ Τα εργατικά στρώματα ήταν κατακερματισμένα, διαιρεμένα από διαφορές ειδικεύσεως, φύλου, εισοδήματος, εθνικότητας, γλώσσας, κουλτούρας και θρησκείας. Είναι ενοχλητικό να το παραδέχεται κανείς αλλά, μετά το αποτυχημένο εγχείρημα της Α' Διεθνούς, οι διάσπαρτοι εργατικοί αγώνες του 19ου αιώνα ξεπέρα-

¹⁰ E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών*.

¹¹ ό.π.

σαν τον τοπικισμό τους μόνο μέσα στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Ήταν μόλις τις δεκαετίες του 1890 και του 1900 που πρωτοεμφανίστηκαν οι κλαδικές απεργίες σε εθνικό επίπεδο και οι εθνικές συλλογικές συμβάσεις ενώ η πρώτη μεγάλη διακλαδική γενική απεργία στην Ευρώπη —στο Βέλγιο το 1893— αφορούσε την προώθηση του δικαιώματος της καθολικής ψήφου. Αυτή η αλλοτριωμένη μορφή ενοποίησης, που προωθήθηκε από τα μαζικά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, εξηγεί γιατί όταν οι κυβερνήσεις κάλεσαν τους πολίτες τους στα όπλα το 1914 το εθνικοποιημένο προλεταριάτο δεν πρόβαλε καμιά ουσιαστική αντίσταση. Ο ιμπεριαλιστής Σέσιλ Ρόουντς μάλιστα είχε επισημάνει την προπαγανδιστική αξία που είχαν οι «ένδοξες» κατακτήσεις εξωτικών εδαφών και κατώτερων μελαμψών φυλών για την άμβλυνση της προλεταριακής δυσaráσκειας στο εσωτερικό των αποικιοκρατικών χωρών. Η ταυτόχρονη ιμπεριαλιστική επέκταση των πιο αναπτυγμένων καπιταλιστικών κρατών προς αναζήτηση νέων αγορών, νέας εργατικής δύναμης και πρώτων υλών ήταν μια από τις αιτίες που οδήγησαν από τον ενδοκαπιταλιστικό ανταγωνισμό στον α' παγκόσμιο πόλεμο. Έναν πόλεμο που δεν άφησε στο πέρασμά του τίποτε άλλο από φρίκη και εξαθλίωση.

Απ' τα συντρίμια του παλιού αστικού φιλελεύθερου κόσμου και των σχέσεών του, απ' την εξάντληση της δυναμικής του πατριωτισμού, φούντωσε ένα κύμα οργής που πήρε την ξεκάθαρη μορφή του ανοιχτού ταξικού πολέμου. Ο ρωσικός Οκτώβρης, το «σύμβολο της δυσανεξίας της εποχής» κατά τον αμερικάνο πρόεδρο W.Wilson, και οι μεταπολεμικές επαναστάσεις στην Ευρώπη, αν και είχαν κατασταλεί από τη σοσιαλδημοκρατία, εντούτοις στοίχειωναν τον ύπνο των αστών. Στις μεταξύ τους συζητήσεις και αντιπαραθέσεις σχετικά με τις διεθνείς σχέσεις, το ρόλο του κράτους και τη διαχείριση του χρήματος διαμορφώθηκαν δύο «κόμματα» που αντανακλούσαν δύο διαφορετικές στρατηγικές ταξικής κυριαρχίας: εκείνη του παλιού κόσμου, όπου το *laissez-faire*, ο αποκλεισμός της επαναστατικής Ρωσίας και της ηττημένης Γερμανίας συμβάδιζαν με την αποκλειστικά βίαιη καταστολή των εργατικών κινημάτων και η άλλη, που, καλύτερα από τον καθένα, την αντιπροσώπευε ο «πεφωτισμένος» Κέύνς. Τι είχε αντιληφθεί λοιπόν αυτός και μάλιστα έγκαια; Ότι η παλιά ισορροπία ταξικών σχέσεων είχε διαταραχτεί εξαιτίας της δύναμης της εργατικής τάξης. Η παγκόσμια εργατική απειλή (με πιο ριζοσπαστικές της μορφές τον «επαναστατικό» συνδικαλισμό και τα εργατικά συμβούλια) δεν μπορούσε ν' αντιμετωπιστεί μόνο με τη βία, αλλά αντίθετα για να εξουδετερωθεί έπρεπε να ενσωματωθεί, να μπει σε νέα πλαίσια, ν' αφομοιωθεί ή αν μη τι άλλο, ν' αναγνωριστεί ως τέτοια. Όχι, για τον Κέύνς η εργατική δύναμη δεν μπορούσε να είναι ένα απλό εμπόρευμα στην αγορά: «*Τα συνδικάτα είναι αρκετά ισχυρά για να παρεμβαίνουν στην ελεύθερη αλληλεπίδραση της προσφοράς και ζήτησης*», έλεγε το 1925.¹² Εβδομήντα χρόνια μετά τον Μαρξ συμφώνησε μαζί του ενάντια στους κλασσικούς αστούς οικονομολόγους και την πίστη τους στην αυτορύθμιση της αγοράς. Το motto «ο κάθε πωλητής φέρνει τον αγοραστή του» δεν εύρισκε καθόλου σύμφωνο τον Κέύνς,

¹² Το αναφέρει ο Τόνι Νέγκρι στο *Ο Κέύνς και η καπιταλιστική θεωρία του κράτους*.

τον υπέρμαχο του κρατικού παρεμβατισμού και της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης ως μοχλού ανάπτυξης εντός του καπιταλισμού. Θα επανέλθουμε στον Κέϋνς, που έχει μείνει γνωστός ως οικονομολόγος, αλλά που για μας ήταν κάτι πολύ περισσότερο απ' αυτό: ήταν ο εκπρόσωπος της σκέψης της αστικής τάξης σε μια εποχή που είχε τη δυνατότητα να μιλά ξεκάθαρα για τα συμφέροντά της, χωρίς τις δημοκρατικές μυστικοποιήσεις και φλυαρίες του σήμερα: «Μπορώ να επηρεαστώ απ' ό,τι μου φαίνεται δίκαιο και συνετό· ο ταξικός όμως πόλεμος θα με βρει απ' την πλευρά της μορφωμένης μπουρζουαζίας». Ως γνωστόν, τη δεκαετία του '20 ο Κέϋνς βρέθηκε πάντως απ' την πλευρά των αστών που έχασαν στις ενδοταξικές τους αντιπαραθέσεις: ο φιλελευθερισμός συνέχισε να επικρατεί και ο κανόνας του χρυσού επανήλθε δένοντας τα εθνικά νομίματα στη διεθνή κίνηση του χρήματος και περιορίζοντας το ρόλο του έθνους-κράτους. Είναι επίσης γνωστό ότι ο Κέϋνς δικαιώθηκε αργότερα, όχι όμως πριν οι ταξικές σχέσεις φτάσουν σε νέα κρίση και μάλιστα σε έκταση που κανείς δεν την περίμενε.

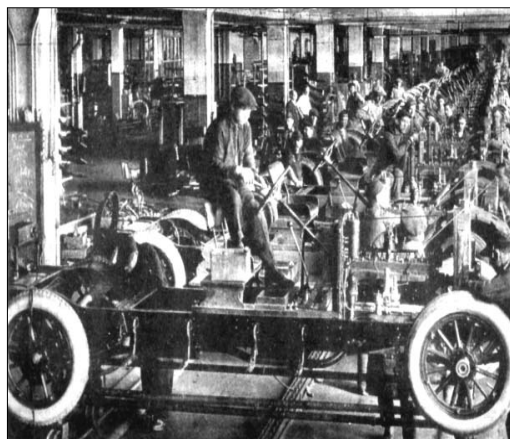
— 99 —

Στο Νέο Κόσμο, την Αμερική, που την άφησε ανεπηρέαστη ο α' παγκόσμιος πόλεμος, από τις αρχές ήδη του αιώνα, όπως είπαμε, οι καπιταλιστές έριξαν το βάρος στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας στα εργοστάσια αιχμής (πχ αυτοκινητοβιομηχανία). Ο Τέιλορ διαπίστωνε πικρά ότι «ως συνήθως τότε... το εργοστάσιο στην πραγματικότητα διευθυνόταν απ' τους εργάτες και όχι τα αφεντικά. Οι εργάτες από κοινού είχαν σχεδιάσει προσεκτικά πόσο γρήγορα έπρεπε να γίνει κάθε δουλειά». Ο Τέιλορ αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάπτυξη νέων τεχνικών διεύθυνσης της παραγωγής, στην οργάνωση ενός τεχνολογικού πολέμου ενάντια στους εργάτες βασισμένο στην «επιστημονική οργάνωση» της εργασίας, στην κατάτμησή της σε απλά και πλήρως ελεγχόμενα κομμάτια. Η συνεργασία του με τον Φορντ αναβάθμισε τις τεχνικές καταστροφής της ειδίκευσης, αλλά από την αρχή βρέθηκαν αντιμετώποι με τη συνήθη τότε τακτική των ανειδίκευτων εργατών: κοπάνια και εκούσια προσωρινότητα. Το 1913, για παράδειγμα, για να υπάρχει εργατική δύναμη 15.000 εργατών στο εργοστάσιό του έπρεπε να προσληφθούν 53.000. Την επόμενη χρονιά ο Φορντ έκανε μια ιστορική κίνηση: το «μεροκάματο των 5 δολαρίων», πάνω απ' το διπλό τότε ημερομίσθιο, που επιλεκτικά θα δινόταν σε άντρες άνω των 21 ετών, με 6 μήνες προϋπηρεσία στο εργοστάσιο και με αποδεδειγμένη «ηθική κρίση» όσον

αφορά τη χρήση του. Θ' αποδεικνυόταν η βασική ρύθμιση των ταξικών σχέσεων μέσα στον 20ο αιώνα. Η πειθάρχηση και εντατικοποίηση της εργασίας παζαρεύτηκε με την «ελευθερία» της κατανάλωσης και έτσι ο Φορντ, πρωτοπόρος, αναγνωρίζει την εξάρτηση του κεφαλαίου από το προλεταριάτο *μεταστρέφοντας την αγωνιστική του δύναμη σε αγοραστική, δηλ. σε ζήτηση εμπορευμάτων*. Ο Φορντ βρήκε σύντομα οπαδούς υπέρ της συστηματοποίησης της οργάνωσης της παραγωγής, αλλά, αν και κάποιοι μίλαγαν για την αναγκαιότητα της ύπαρξης «ενός Τέιλορ για το οικονομικό σύστημα στο σύνολό του», οι Φορντ και Τέιλορ δε συνάντησαν τον Κέϋνς. Όχι μόνο οι καινοτομίες τους δε γενικεύτηκαν για να κυριαρχήσουν στο σύνολο της παραγωγής, αλλά και πολιτικά δεν υπήρξε κανένας συντονισμός για την εδραίωση αυτής της νέας στρατηγικής κυριαρχίας.

Τόσο πολιτικά όσο και θεσμικά η εργατική τάξη θα ενσωματωνόταν μόνο μετά την κρίση του '29. Οι συνήθειες ερμηνείας αυτής της κρίσης —που τελευταία γνωρίζουν πάλι μεγάλη άνθιση— σπανίως εγκαταλείπουν το πεδίο της αστικής σκέψης και επικεντρώνονται στο «χρηματιστηριακό κραχ» ή την «υποκατανάλωση». Εδώ ας ειπωθούν κατ' αρχήν κάποια «βασικά» πράγματα: Ο βαθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου εξαρτάται απ' την κερδοφορία του κεφαλαίου. Αυτή με τη σειρά της απ' το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας και τη μάζα κέρδους που απαιτείται για τις ανάγκες επέκτασης του ήδη συσσωρευμένου κεφαλαίου. Στην Αμερική πριν το 1929, σε συνθήκες παγκόσμιας ύφεσης, η διάσταση ανάμεσα στο δυνατό βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης και στον απαιτούμενο βαθμό επέκτασης του κεφαλαίου εκδηλώθηκε στην άνοδο του χρηματοπιστωτικού συστήματος και στην κερδοσκοπία. Μ' άλλα λόγια, πέρα απ' τον Φορντ και τους ακολουθητές του που αύξησαν την παραγωγή σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά μέσω της αύξησης της παραγωγικότητας, το μέρος του κεφαλαίου που παράγει για επέκταση, δηλ. κεφαλαιουχικά αγαθά, βρισκόταν σε στασιμότητα. Τι έκανε το μεγαλύτερο μέρος των καπιταλιστών να μην επενδύει, να καταφεύγει ρισκάροντας στην πίστωση, «κατακρατώντας» υπεραξία που δεν είχε ακόμα παραχθεί; Τι τους έκανε ν' αναβάλλουν προσωρινά την εκδήλωση της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου μέσω της επέκτασης της πίστης και των πλασματικών κερδών; Γιατί εγκατέλειπαν την παραγωγή αναζητώντας το κέρδος στο χρηματιστήριο, αυξάνοντας το χάσμα ανάμεσα στην παραχθείσα υπεραξία και αυτή του τζόγου, οδηγώντας έτσι τους εαυτούς τους στο κραχ; Η απάντηση βρίσκεται εντός της καπιταλιστικής σχέσης, εντός της σχέσης κεφαλαίου και προλεταριάτου, αυτής της συγκρουσιακής κοινωνικής σχέσης: ναι, οι εργάτες μπορεί να είχαν σιγάσι προσωρινά, όμως εξακολουθούσαν γενικά να είναι μη παραγωγικοί, μη ενσω-

ματωμένοι, και εν πάση περιπτώσει όχι επαρκώς εκμεταλλεζόμενοι από το κεφάλαιο. **Η κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου ήταν κρίση εκμεταλλευσιμότητας της εργατικής τάξης**, κρίση αποδοτικής αξιοποίησής της για τις ανάγκες του συσσωρευμένου κεφαλαίου, και άρα κάτι πολύ περισσότερο από οικονομική κρίση (υποκαταναλωτικού, χρηματιστηριακού, κτλ χαρακτήρα). Ήταν βασικά κρίση των ταξικών σχέσεων, ενός μοντέλου κυριαρχίας, ενός ολόκληρου κόσμου σχέσεων. Μυστικοποιημένες κι αντικειμενοποιημένες αυτές οι σχέσεις φαίνονται σαν σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, φαίνονται σαν «υπερπαραγωγή», «υποκατανάλωση», «κραχ», και έρχονται στην επιφάνεια σαν εκδηλώσεις της αγοράς. Στο χρηματιστήριο το '29 δεν κατρακύλησαν μόνο μετοχές, αλλά ο παλιός κόσμος, η παλιά ισορροπία μεταξύ των δύο πόλων της καπιταλιστικής σχέσης. Και ειρωνεία της ιστορίας: καθυστερημένα, το 1929, θα εκδηλωθεί η κατάρρευση της παλιάς τάξης πραγμάτων και όχι στις «λαμπρές» ημερομηνίες του 1917 και του 1921. Αυτή είναι η «περίεργη» φύση της ταξικής πάλης· όταν εκδηλώνεται άμεσα μπορεί να μη φέρει τη συντριβή του κεφαλαίου και όταν αργοκινείται υπόκωφα κάνει, με έμμεσο τρόπο, τους καπιταλιστές ν' αυτοκτονούν.

~~99 99~~

*«Το κεφάλαιο έγινε μαρξιστικό,
ή τουλάχιστον έμαθε να διαβάζει “Το Κεφάλαιο”».*
Τ. Νέγκρι

Η κατάρρευση στα τέλη του '20 ήταν βεβαίως κάτι απέναντι στο οποίο το κεφάλαιο δεν μπορούσε να μείνει αδιάφορο. Ούτε όμως οι άνεργοι και οι εργάτες που είχαν ακόμα δουλειά. Οι μεν πρώτοι έφτιαξαν οργανώσεις, αυθόρμητα τις περισσότερες φορές, και η σταδιακή τους ριζοσπαστικοποίηση, αν και πολιτικά δεν ξεπέρασε το σύνθημα για το «δικαίωμα στη δουλειά», σε συνθήκες γενικευμένης αβεβαιότητας ήταν απειλητική για το σύστημα. Οι δε ανειδίκευτοι εργάτες, αντιλαμβανόμενοι ότι όλο και περισσότερα αφεντικά έβλεπαν στη φορντιστική ρύθμιση το μόνο τρόπο επιβίωσης, άρχισαν να πιέζουν για συλλογικές διαπραγματεύσεις γύρω από το ύψος του μισθού. Μέσα από αυτούς τους αγώνες αναδύθηκε ο νέος βιομηχανικός συνδικαλισμός που μπόρεσε να περιορίσει τη δυσφορία στα μισθολογικά ζητήματα

και ν' αναγκάσει το κεφάλαιο ν' αναγνωρίσει τα συνδικάτα ως συνομιλητές. Κάτι όμως είχε ήδη αλλάξει και ήταν ολοφάνερο στις αφίσες των νέων βιομηχανικών συνδικάτων μέσα στο '30: «Ο πρόεδρος Ρούζβελτ θέλει να μπει στο συνδικάτο». Ο Ρούζβελτ φυσικά με το New Deal ήθελε και αντιπροσώπευε πολύ περισσότερα. Η όξυνση της ταξικής πάλης και η ίδια η κρίση, ανάγκασαν το κράτος να οργανωθεί ενάντια στον ατομικό καπιταλιστή του laissez-faire, στον άγριο ανταγωνισμό χωρίς ρύθμιση. Το New Deal είναι η αρχή του κράτους-σχέδιο και του τέλους της «οικονομίας της αγοράς». Οι νέοι στόχοι είναι η περαιτέρω συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, ο κρατικός παρεμβατισμός (δηλ., μεταξύ άλλων, η αύξηση των κρατικών δαπανών), η τόνωση της απασχόλησης και της ζήτησης, η άμβλυση των ταξικών αντιθέσεων με την ενίσχυση των συνδικάτων και κυρίαρχο το σλόγκαν «ταξική συνεργασία και υγιής ανταγωνισμός». Όλα αυτά σημαίνουν μια θεμελιώδη αυτομεταρρύθμιση του κράτους: γίνεται παρεμβατικό, συλλογικός καπιταλιστής, συλλογικός εκπρόσωπος του κεφαλαίου, κράτος του κοινωνικού κεφαλαίου και άρα κοινωνικό κράτος. Ο σχηματισμός κοινωνικού κεφαλαίου —οι κρατικές δαπάνες— είναι η απάντηση στην κρίση και ήδη αυτό σημαίνει αναγνώριση της απειλής της εργατικής τάξης, ανάγκη ενσωμάτωσής της ως μοχλού ανάπτυξης και όχι ως αναλώσιμου εμπορεύματος του κάθε μεμονωμένου καπιταλιστή. Μιλώντας για «ζήτηση» και «αύξηση μισθών», μιλάμε για τη διαχείριση της εργατικής δύναμης, την «αναγνώριση» της ταξικής πάλης και την τιθάσευσή της μέσω της σταδιακής γραφειοκρατικοποίησης των συνδικάτων. Ήδη λοιπόν μιλάμε για μια προσπάθεια σωτηρίας του καπιταλισμού μέσω της νομιμοποίησής του στα μάτια των εργατών: το 1935 κατοχυρώνονται στις ΗΠΑ η κοινωνική ασφάλιση και τα επιδόματα ανεργίας. Η αναπαραγωγή της τάξης δεν μπορεί άλλο ν' αφεθεί στην πρωτοβουλία των επιμέρους κεφαλαίων και γίνεται πια οριστικά κρατικό, εθνικό ζήτημα.

Η αναγνώριση/ενσωμάτωση της εργατικής τάξης, αυτό που θα μπορούσε να αποκαλεστεί και «συμβιβασμός» (αλλά πάντα εντός εισαγωγικών, εκτός κι αν κανείς θεωρεί το κεφάλαιο και την εργατική τάξη εταίρους που τα βρίσκουν γύρω από ένα τραπέζι), στην Αμερική ξεκίνησε ως New Deal. Αλλού αυτή η θεσμική ενσωμάτωση της τάξης εντός του κεφαλαίου επιχειρήθηκε με πολύ διαφορετικό τρόπο, ως ναζισμός ή σταλινισμός. Ο Κέϋνς μπορεί μεν ν' αποδείχτηκε (κυρίως) «αμερικάνος», όμως το ιδεώδες του —ταυτόχρονη αύξηση μισθών και κερδών σε συνθήκες επέκτασης του κεφαλαίου και «πλήρους απασχόλησης»— δεν κατάφερε να πάρει σάρκα και οστά μέσα στο '30. Η κρίση κερδοφορίας συνεχίστηκε και επί New Deal, οφειλόμενη εν μέρει στην υψηλή φορολόγηση του κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση των κρατικών επενδύσεων και του νεογέννητου κοινωνικού κράτους. Απ' την άλλη, την κρίση όξυνε η επιχειρούμενη ενσωμάτωση της εργατικής τάξης, καθώς οι αυξήσεις μισθών που διαδέχονταν τις απεργίες δε βοηθούσαν στην αύξηση των κερδών. Σε τελική ανάλυση, η αναδιάρθρωση που μόλις είχε ξεκινήσει, δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί παρά μόνο μέσω του β' παγκόσμιου πολέμου. Εκεί ο κέϋνσιανισμός βρήκε την «ολοκλήρωσή» του: οι κρατικές δαπάνες που έγιναν εξοπλισμοί και βόμβες αυξήθηκαν· η «πλήρης απασχόληση» επετεύχθη μέσω της στρατολόγησης· η πειθαρχία

χηση στο εργοστάσιο ενισχύθηκε με τη συνδρομή των συνδικάτων προς όφελος της «πατρίδας»· ο κρατικός παρεμβατισμός και η νομισματική ρύθμιση εδραιώθηκαν· η καταστροφή σταθερού κεφαλαίου ξεπέρασε ακόμα κι αυτήν της εποχής της ύφεσης· και, να μην το ξεχάσουμε, «απαξιώθηκε» ένα μεγάλο μέρος του «μεταβλητού κεφαλαίου» —κάπου 20 εκατομμύρια άνθρωποι νεκροί— λύνοντας έτσι αποτελεσματικά το πρόβλημα της ανεργίας, το μεγαλύτερο εχθρό του κεϋνσιανισμού. Μόνο αφού «ο θάνατος, ο μεγαλύτερος όλων των Κεϋνσιανών, κυριάρχησε στον κόσμο για άλλη μια φορά» (Μάτικ), η καπιταλιστική επέκταση μπόρεσε να βρει νέο γόνιμο έδαφος, πάνω στην κοπριά των ανθρώπινων πτωμάτων και των νεκρών σχέσεων.

Σε κάποιες δυτικές χώρες, ο σχεδιασμός του *σύγχρονου* κοινωνικού κράτους, που όπως είδαμε είχε αρχίσει να σχηματοποιείται την περίοδο του μεσοπολέμου, ξεκίνησε ήδη στη διάρκεια του πολέμου. Στην Αγγλία, η Beveridge Report, η πιο προωθημένη για την εποχή πρόταση κοινωνικής πολιτικής (κοινωνικής ασφάλισης και παροχών) συμπύκνωνε τις φιλοδοξίες του μεταρρυθμιστή εμπνευστή της Beveridge και της μερίδας του κεφαλαίου που μεταπολεμικά θα κυριαρχούσε: «... Η κοινωνική ασφάλιση πλήρως αναπτυγμένη μπορεί να παρέχει εισοδηματική ασφάλεια· είναι μια επίθεση ενάντια στη Στέρηση. Όμως η Στέρηση είναι ένας μόνο απ' τους πέντε γίγαντες στο δρόμο της ανασυγκρότησης και από κάποιες απόψεις πιο εύκολο να χτυπηθεί. Οι άλλοι είναι η Ασθένεια, η Αμάθεια, η Βρωμιά και η Τεμπελιά».¹³

Ο πόλεμος νομιμοποίησε μια μεγάλης κλίμακας κρατική παρέμβαση στην καπιταλιστική οικονομία. Πίσω από την καθιέρωση του εθνικού συστήματος υγείας, των οικογενειακών επιδομάτων και της αναδιοργάνωσης της κοινωνικής ασφάλισης, κρυβόταν η αγωνιώδης προσπάθεια των φιλελεύθερων και των σοσιαλδημοκρατών να προλάβουν τις εργατικές αναταραχές που θα ξέσπαγαν με το τέλος του β' παγκόσμιου πολέμου, κάτι που δεν είχαν καταφέρει μετά το τέλος του προηγούμενου. Επίσης πίσω απ' την εισαγωγή προωθημένων κοινωνικών μέτρων βρισκόταν η αναγκαιότητα **αύξησης της παραγωγικότητας και αποτελεσματικής διαχείρισης της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης σε εθνικό επίπεδο**. Χρειαζόταν κάτι αποτελεσματικότερο απ' τη μέχρι τότε σχετικά αποσπασματική αναπαραγωγική λειτουργία του κράτους που εξαντλείτο στην εξασφάλιση της επιβίωσης και μόνο των άνεργων ή των άρρωστων εργατών, στην κάλυψη των στοιχειωδών απαιτήσεων επιδιόρθωσης και συντήρησης της εργατικής δύναμης.

¹³ Από την Έκθεση του Sir William Beveridge στη Βουλή των Κοινοτήτων το Νοέμβριο του 1942.

Θα ήταν λάθος όμως εδώ να ερμηνεύσουμε το κοινωνικό κράτος μέσα από τη λογική του κεφαλαίου και μόνο. Με την εξαίρεση κάποιων φεμινιστικών ομάδων που αντέδρασαν στην αντιμετώπιση της γυναίκας ως μέρος του μισθού του συζύγου της, τα νέα κοινωνικά μέτρα έτυχαν μεγάλης αποδοχής. Κινήματα δεκαετιών ενάντια στη φτώχεια, εργατικές διεκδικήσεις που θα χαρακτηρίζαμε ρεφορμιστικές, συναντήθηκαν με αστικές μεταρρυθμιστικές προτάσεις και σαν **αποτέλεσμα** το καπιταλιστικό κράτος παγίωσε και φετιχοποίησε τις απαιτήσεις της εργατικής τάξης βάζοντάς τους τη σφραγίδα του. Γιατί η στρατηγική του κεφαλαίου επέβαλε τη θεσμική κατοχύρωση των αποτελεσμάτων της ταξικής πάλης ως *παροχές* με κόστος την επιτήρηση και τον έλεγχο, την ατομικοποίηση και ταυτόχρονα την κοινωνικοποίηση μέσω της διαίρεσης της τάξης σε κατηγορίες εργαζομένων με βάση το εισόδημα ή το επάγγελμα. Αν και το κράτος πάντα ατομικοποιούσε και συνένωνε διαχωρισμένα την τάξη, ως κοινωνικό ήταν πια αναγκασμένο να κοινωνικοποιεί όλο και μεγαλύτερα κομμάτια της τάξης καθώς επωμιζόταν τη συλλογική αναπαραγωγή τους. Όπως και με τη φετιχοποιημένη κατηγορία «μισθός», που συγκαλύπτει την ταξική κυριαρχία εμφανιζόμενη ως «φυσικό» αντίτιμο της «ελεύθερης» προσφοράς του εμπορεύματος εργατική δύναμη απ' τον κάτοχό του προς τον «ίσο» του καπιταλιστή, έτσι και η κοινωνική ασφάλιση, ο έμμεσος, κοινωνικός μισθός καθιερώθηκε ως «δίκαιη» ανταλλαγή μεταξύ εργασίας και εξασφαλισμένου γήρατος ή επιβίωσης σε περίοδο ανεργίας των συνενωμένων σε κλάδους προλετάρων. Για τη στρατηγική πάντα του κεφαλαίου, η βάση της εξασφάλισης της αναπαραγωγής είναι η κινητοποίηση ικανοποιητικής ποσότητας εργασίας για την αξιοποίησή του, δηλ. η συνεχής αύξηση της παραγωγικότητας. Καθώς η χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους βάρυνε κυρίως το κεφάλαιο, μέσω της φορολογίας, ως απόσπαση από την υπεραξία, τότε όχι μόνο η παραγωγικότητα έπρεπε ν' αυξάνεται αλλά και *οι πραγματικοί μισθοί να μειώνονται*. Αυτή πράγματι ήταν η αρχική ιδέα των μεταρρυθμιστών, όπως ξεκάθαρα φαινόταν, στην Αγγλία π.χ., με την εισαγωγή των οικογενειακών επιδομάτων.¹⁴ Αλλά και ο ίδιος ο Beveridge ήταν σαφής: «...η σωστή αναδιανομή δε σημαίνει ό,τι συχνά είχε θεωρηθεί ότι σήμαινε στο παρελθόν— αναδιανομή μεταξύ των διαφορετικών φορέων στην παραγωγή, μεταξύ της γης [γαιοκτημόνων], του κεφαλαίου και της εργασίας. Απαιτείται καλύτερη αναδιανομή αγοραστικής δύναμης ανάμεσα στους ίδιους τους μισθωτούς, όπως ανάμεσα σε περιόδους απασχόλησης και ανεργίας και ανάμεσα σε περιόδους μεγάλων οικογενειακών υποχρεώσεων, μικρών ή καθόλου». Το αρχικό σχέδιο ήταν άρα η αναδιανομή της φτώχειας εντός της τάξης, η μεταφορά εισοδήματος από κάποιους εργάτες σε άλλους και όχι η μείωση των

¹⁴ Αν θεωρήσουμε ότι ο μισθός κυμαίνεται γύρω από την αξία της εργατικής δύναμης, θα πρέπει να καλύπτει την αναπαραγωγή του εργάτη αλλά και των παιδιών του, των μελλοντικών εργατών. Το να παίρνει άρα και ο άτεκνος εργάτης τον ίδιο μισθό είναι καπιταλιστικά «ανορθολογικό». Αφού λοιπόν τα οικογενειακά επιδόματα θα δίνονταν μόνο στους οικογενειάρχες, η γενική τάση θα ήταν οι μισθοί να πέφτουν για να σταθεροποιηθούν σ' ένα κατώτατο επίπεδο.

κερδών των καπιταλιστών. Και φυσικά, σε καθαρά πολιτικό επίπεδο, το κοινωνικό κράτος ήταν η ολοκλήρωση του έθνους-κράτους. Η κρατική αναγνώριση των συνδικάτων ήδη από τον α΄ παγκόσμιο πόλεμο ως «εκπρόσωπων» της τάξης, υπεύθυνων για την πειθαρχησή της και συνδιαχειριστών της οικονομίας ολοκληρώθηκε μετά το τέλος του β΄ παγκόσμιου πολέμου με το θρίαμβο του αντιφασισμού και της κεύσισιανης ρύθμισης.

Μέχρι τώρα περιγράψαμε τη στρατηγική του κεφαλαίου όπως αναδύθηκε, σχεδιάστηκε, εκφράστηκε στο κοινωνικό κράτος ως φετιχοποιημένη μορφή αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης απαντώντας στον ταξικό ανταγωνισμό. Η αντίσταση στην αναπαραγωγή αυτής της σχέσης, οι αγώνες που αναπτύχθηκαν αργότερα γύρω από το κοινωνικό κράτος, έστρεψαν τα ίδια τα όπλα του κεφαλαίου εναντίον του και συντέλεσαν στο να έρθει σε κρίση που εμφανίστηκε σαν οικονομική. Όμως πριν εξετάσουμε την κρίση ας δούμε λίγο την πολιτική οικονομία του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους.

Αν το κράτος είναι μορφή της καπιταλιστικής σχέσης, τότε έχει κάποιες συγκεκριμένες λειτουργίες να επιτελέσει και αυτές σε αυξάνοντα βαθμό μεταπολεμικά είναι η εξασφάλιση της συσσώρευσης και αναπαραγωγής του κεφαλαίου από τη μια και η νομιμοποίηση των εκμεταλλευτικών σχέσεων από την άλλη. Ο σχηματισμός κοινωνικού κεφαλαίου και τα κοινωνικά έξοδα είναι οι δύο μορφές κρατικών δαπανών που αυξάνονται συνεχώς, σε αντιστοιχία με αυτές τις δύο βασικές (και αντιφατικές) λειτουργίες του κράτους. Κάποιες από τις δαπάνες κοινωνικού κεφαλαίου είναι έμμεσα παραγωγικές (κοινωνική επένδυση, π.χ. δημόσια έργα), προορισμένες ν' αυξήσουν την παραγωγικότητα μιας δοσμένης ποσότητας εργατικής δύναμης, και κάποιες άλλες (κοινωνική κατανάλωση, π.χ. κοινωνική ασφάλιση) στοχεύουν στη μείωση του κόστους αναπαραγωγής της εργασίας. Ταυτόχρονα με τη συσσώρευση του κοινωνικού κεφαλαίου αυξάνεται η παραγωγικότητα και η συνολική παραγωγή και δημιουργείται το λεγόμενο «πληθυσμιακό πλεόνασμα». Η ανάγκη ελέγχου του καθώς και η ανάγκη νομιμοποίησης συνολικά στα μάτια της εργατικής τάξης του μεταπολεμικού μοντέλου «μαζικής παραγωγής-μαζικής κατανάλωσης» δημιουργούν τα κοινωνικά έξοδα (επιδόματα ανεργίας, κοινωνικές παροχές). Όσο το κράτος ιδιοποιείται ένα κομμάτι της υπεραξίας για να χρηματοδοτήσει τις δαπάνες του για κοινωνικό κεφάλαιο, τόσο αναγκάζεται να αυξάνει το κομμάτι της υπεραξίας που επίσης ιδιοποιείται για τα κοινωνικά του έξοδα.

Αν εξετάσουμε την κοινωνική ασφάλιση, με μια πρώτη ματιά φαίνεται σαν μέρος των κοινωνικών εξόδων, δηλ. εξασφάλιση όσων είναι εκτός εργασίας (συνταξιούχοι ή άνεργοι). Όντως η εγγύηση της επιβίωσης του γερασμένου ή πλεονάζοντος προλεταριάτου συντηρητικοποιώντας το επιτυγχάνει την πολιτική σταθερότητα

(που ήταν δυσεύρετη στο μεσοπόλεμο π.χ.). Όμως στην ουσία βοηθάει να εμπεδωθεί ένα αίσθημα ασφάλειας στους ήδη εργαζόμενους, βοηθά στην πειθάρχησή τους και άρα στην αύξηση της παραγωγικότητάς τους. Μ' άλλα λόγια, παραδόξως, η εγγύηση του ότι δε θα πεθάνεις από πείνα όταν γεράσεις ή μείνεις άνεργος είναι ουσιαστικά *ασφάλιση των αφεντικών*. Μόνο όταν έφτασε το κεφάλαιο σε μεγάλο βαθμό κοινωνικοποίησης και μόνο αφού κατοχυρώθηκαν οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, σε συνθήκες «πλήρους απασχόλησης», δημιουργήθηκε το σύγχρονο αναδιανεμητικό —στα περισσότερα έθνη-κράτη— σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Τι είναι πιο συγκεκριμένα αυτή, με μαρξικούς όρους; Ο έμμεσος μισθός, ένα μέρος δηλ. του ιδιωτικού μεταβλητού κεφαλαίου, συγκεντρώνεται στον «κοινό κουμπαρά» και γίνεται κοινωνικό μεταβλητό κεφάλαιο για να χρηματοδοτήσει την κοινωνική ασφάλιση. Αυτή η **κοινωνικοποίηση** ενός μέρους του μεταβλητού κεφαλαίου, που γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις με τις «εισφορές», φιλοδοξούσε, όπως είπαμε, να μειώσει το κόστος αναπαραγωγής της εργασίας για το κεφάλαιο, αυξάνοντας την ικανότητα αναπαραγωγής της. **Οι «εισφορές»** φαινομενικά είναι αυτή η σύμβαση σύμφωνα με την οποία κράτος, αφεντικά και μισθωτοί «συμβάλλουν» στο «κοινό» ταμείο, ενώ στην ουσία **είναι μερίδιο μισθού το οποίο δεν κυκλοφορεί σαν ατομικό** και που οι εργαζόμενοι «συναινούν» να τους δίνεται έμμεσα, επιπλέον του άμεσου μισθού.

Μ' όλες τις διαφορές μεταξύ τους, τα αναδιανεμητικά συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας επιτελούν σε κάποιο βαθμό μια «αποεμπορευματοποιητική» λειτουργία, δημιουργούν δηλ. μια μερική απεξάρτηση από την αγορά. Ας έχουμε όμως υπόψη μας ότι τα παχυλά επιδόματα ανεργίας πχ, που στη δυτική Ευρώπη κυρίως δημιούργησαν μια κουλτούρα νεανικής άρνησης της εργασίας, είναι ένα πολύ πρόσφατο φαινόμενο. Και βεβαίως μ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές (απ' τον αγγλοσαξονικό τύπο που περιορίζει την κοινωνική βοήθεια σ' «αναξιοπθούντες» ώστε οι περισσότεροι εργαζόμενοι να καταφύγουν στην ιδιωτική πρόνοια, το γερμανικό κορπορατισμό της ισότιμης συνδιαχείρισης των ταμείων απ' τα συνδικάτα, μέχρι τα σκανδιναβικά «υψηλά standards») η σχετική αποεμπορευματοποίηση των αναδιανεμητικών συστημάτων προϋποθέτει ότι σε κοινωνικό επίπεδο έχει ήδη συσσωρευτεί ικανοποιητική ποσότητα εργασίας, ώστε ατομικά να υπάρχουν και παροχές χωρίς εργασία. Επίσης, τόσο η αναδιανομή εντός της τάξης, όσο και η *σχετική* αναδιανομή μεταξύ κεφαλαίου και εργατικής τάξης με την ολοένα μεγαλύτερη απόσπαση υπεραξίας για τη χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους, δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι οι παροχές επεκτάθηκαν εξισωτικά σ' όλα τα κομμάτια της εργατικής τάξης. Οι αντιθέσεις και η διαστρωμάτωση συνέχισαν να υπάρχουν και στο πεδίο της διανομής μεταξύ των κατηγοριών των μισθωτών. Μόνο για πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, στις αρχές του '70, η άμβλυνση των ενδοταξικών αντιθέσεων συνοδεύτηκε απ' τη γιγάντωση των δαπανών και των εξόδων του κοινωνικού κράτους και τη διεύρυνσή τους για όλο και περισσότερα τμήματα της εργατικής τάξης. Αυτή η διαδικασία δεν έγινε αυτόματα, ούτε ήταν χωρίς συνέπειες τόσο για το προλεταριάτο όσο και για το κεφάλαιο.

Η αποσύνθεση των σχέσεων κεφαλαίου και προλεταριάτου, όπως αυτές είχαν παγιωθεί μετά τον πόλεμο, άρχισε τέλη '60/αρχές '70. Ο Κεύνσιανισμός, σαν τρόπος κυριαρχίας και πειθάρχησης/ενσωμάτωσης του ταξικού ανταγωνισμού έφτασε στα όριά του. Ποιό ήταν το «επίτευγμα» του Κεύνσιανισμού; Η θεαματική αύξηση της παραγωγικότητας, η αποτελεσματική εκμετάλλευση της εργασίας μέσω των φορντιστικών μεθόδων παραγωγής και η γενίκευση του μοντέλου «μαζικής παραγωγής-μαζικής κατανάλωσης».

Αυτή η ρύθμιση όμως, βασισμένη στην «ανταλλαγή» της αλλοτρίωσης και της ανίας με την κατανάλωση, προσέκρουσε στη θεμελιώδη αντίφαση της καπιταλιστικής σχέσης: ο υποβιβασμός της συγκεκριμένης εργασίας σε αφηρημένη, η υποταγή της ζωντανής εργασίας στη νεκρή, ενέχει πάντα τον κίνδυνο για το κεφάλαιο της εξέγερσης ενάντια σ' αυτή τη συνθήκη. Η εξέγερση αυτή εκφράστηκε ποικιλόμορφα στα τέλη του '60/αρχές '70, με σαμποτάζ, κοπάνες ή άγριες απεργίες, ως εξέγερση ενάντια στη βιομηχανοποιημένη εργασία, το εργοστάσιο ή το γραφείο. Τα συνδικάτα προσπάθησαν γρήγορα να διαχειριστούν τη δυσανεξία στρέφοντάς την σ' αυξήσεις μισθών, που συχνά δεν ήταν ικανοποιητικές, ως αντάλλαγμα για την επιστροφή της πειθάρχησης.

Σαν αποτέλεσμα, ενώ ο βαθμός εκμετάλλευσης αυξανόταν, λόγω της αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δηλ. της αναλογίας μεταξύ μηχανών και πρώτων υλών από τη μια και ζωντανής εργασίας από την άλλη, η απόσπαση υπεραξίας γινόταν όλο και πιο δαπανηρή. Η εκμετάλλευση άρχισε να κοστίζει όλο και περισσότερο, καθώς το κεφάλαιο εισήγαγε όλο και περισσότερα μηχανήματα, νεκρή εργασία, ενάντια στην απείθαρχη ζωντανή. Το ιστορικά καινούργιο στοιχείο σ' αυτήν τη διαρκή κίνηση του κεφαλαίου, στοιχείο που προστέθηκε στο άμεσο κόστος της εκμετάλλευσης, ήταν το «έμμεσο» κόστος, δηλ. οι δαπάνες γύρω απ' το κοινωνικό κράτος. Καθώς το καπιταλιστικό κράτος, ως κοινωνικό, διείσδυε σ' όλο και περισσότερους τομείς της ζωής, η *αλλοτριωμένη κοινωνική οργάνωση*, η κοινωνία σαν εργοστάσιο, γέννησε κινήματα ενάντια στον έλεγχο του κράτους, γύρω από την εκπαίδευση, τη στέγαση, την υγεία, τις μεταφορές. Είναι επίσης η εποχή που αναδεικνύονται στο ιστορικό προσκήνιο οι αγώνες των άμισθων νοικοκυρών, των μειονοτήτων και του «πληθυσμιακού πλεονάσματος» για μεγαλύτερες κοινωνικές παροχές

και λιγότερο έλεγχο. Οι αγώνες αυτοί κάνουν ορατή την **αντιφατική σχέση** της εργατικής τάξης με το κοινωνικό κράτος: απ' τη μια η αύξηση των παροχών προϋποθέτει πάντα την υποταγή στην αλλοτριωτική μορφή του καπιταλιστικού κράτους, απ' την άλλη το ίδιο το κράτος γίνεται πεδίο ταξικού ανταγωνισμού, ο έλεγχος συντρίβεται από τα μέσα και οι παροχές γίνονται αντικείμενο αέναης διεκδίκησης.

Το τοπίο των ταξικών σχέσεων αρχές του '70 εμπλουτίζεται λοιπόν μ' αυτό το καινούργιο στοιχείο, τον ταξικό ανταγωνισμό γύρω από τις κρατικές δαπάνες, πολλαπλασιάζοντας τις απαιτήσεις. Είναι αυτό για το οποίο προειδοποιούσε ο «κόκκινος» Ρούζβελτ ήδη από το 1935: «*Τα μαθήματα της ιστορίας, επιβεβαιωμένα από τη μαρτυρία που*

*έχω μπροστά μου, αποδεικνύουν ότι η συνεχής εξάρτηση από προγράμματα ανακούφισης επιφέρει μια πνευματική και ηθική αποσύνθεση, βασικά καταστρεπτική για την εθνική δύναμη. Η διανομή επιδομάτων ανακούφισης... είναι σαν τη διαχείριση ενός ναρκωτικού, ενός ύπουλου καταστροφέα του ανθρώπινου πνεύματος. Είναι αντίθετο στις απαιτήσεις μιας δυναμικής πολιτικής. Είναι βιασμός των παραδόσεων της Αμερικής».*¹⁵ Αν όχι βιασμός, σίγουρα πάντως ήταν *μπλοκάρισμα* της λειτουργίας του νόμου της αξίας. Οι αγώνες μέσα στο εργοστάσιο για την αποσύνδεση μισθού-παραγωγικότητας και τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και οι αγώνες των μαύρων, των γυναικών και των άνεργων για αύξηση των κοινωνικών επιδομάτων, για εισόδημα χωρίς εργασία, ήταν οι δύο όψεις της ίδιας εξέγερσης. Η συνάντηση των αγώνων στο πεδίο της διανομής με εκείνους στο πεδίο της παραγωγής αποδείχτηκε εκρηκτική. Η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ακολούθησε την πτωτική τάση του ποσοστού πειθάρχησης. Η κρίση αναπαραγωγής του κεφαλαίου έγινε εμφανής. Η εργατική τάξη μπορεί να μπήκε στην κοινότητα του κεφαλαίου, σαν «ζήτηση», «ανθρώπινο κεφάλαιο», «μοχλός ανάπτυξης», αλλά σίγουρα δεν ένιωθε ιδιαίτερα άνετα εκεί μέσα και το έδειξε με πολύ θορυβώδη τρόπο.

Τα συνδικάτα αρχικά ενισχύθηκαν ως προνομιακοί συνομιλητές του κράτους και του κεφαλαίου για τη διαχείριση της κρίσης, δηλ. τη συγκράτηση των μισθών και της εργατικής ανυποταξίας. Η αυξανόμενη όμως ανυποληψία των θεσμισμένων αυτών «αντιπροσώπων» της εργατικής τάξης μέσα στο κράτος, τα έφερε σε μια οξεία κρίση αντιπροσώπευσης —μια κοινή μοίρα με τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα.

Η κρίση εκμεταλλευσιμότητας της εργατικής δύναμης, η κρίση των ταξικών σχέσεων όπως αναδυόταν σ' όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής, εκφράστηκε

¹⁵ Το αναφέρει ο Ο' Connor στην *Οικονομική κρίση του κράτους*.

με μια μυστικοποιημένη μορφή, ως νομισματική, οικονομική κρίση. Το 1973 το σύστημα σταθερών νομισματικών ισοτιμιών εγκαταλείπεται. Ως θεσμός του Bretton Woods —της «συμφωνίας κυρίων» μεταξύ των νικητών του β' παγκόσμιου πολέμου— κατοχύρωνε το μεταπολεμικό διεθνές νομισματικό σύστημα, με το χρυσό και το δολάριο πλέον ως διεθνές χρήμα και τα εθνικά νομίσματα δεμένα στο δολάριο με σταθερές ισοτιμίες. Μ' αυτόν τον τρόπο «διεθνοποιήθηκε» ο Κεϋνσιανισμός, δηλ. η διαχείριση της ζήτησης μέσω του χρήματος: με τη μετατροπή του δολαρίου σε διεθνές χρήμα, η πληθωριστική επέκταση της πίστης που εφαρμοζόταν στην Αμερική και την Δ. Ευρώπη ως μέσο καπιταλιστικής ανάπτυξης και ελέγχου της εργατικής τάξης ενσωματώθηκε στη διεθνή ροή του χρήματος. Παράλληλα, οι σταθερές ισοτιμίες εξασφάλιζαν κάποιο βαθμό προστατευτισμού των εθνικών οικονομιών, μια ρύθμιση και προστασία απ' τη διεθνή ροή του χρήματος.

Στη διόγκωση της πίστης, των δανείων προς το παραγωγικό κεφάλαιο, τους καταναλωτές εργάτες και τα κράτη συνέβαλε και ο όγκος των ευρώδολαρίων που δόθηκαν στην Ευρώπη μεταπολεμικά απ' την Αμερική με το σχέδιο Μάρσαλ και τα οποία μετατράπηκαν σε δανειστικό κεφάλαιο. Έτσι τέλη του '60 η διεθνής αγορά χρήματος που υπήρχε εκτός εθνικής ρύθμισης και κρατικού ελέγχου ήταν τεράστια. Το 1969 άλλες καπιταλιστικές χώρες και ιδιωτικές τράπεζες εκτός ΗΠΑ κατείχαν 40 δις δολάρια, αριθμός που ξεπερνούσε κατά πολύ τα αποθεματικά των ΗΠΑ σε χρυσό. Η επέκταση των δανείων και του δημόσιου χρέους για να αντιμετωπιστεί η κρίση κερδοφορίας και ο έντονος ταξικός ανταγωνισμός καθώς και η αποτυχία πειθάρχησης των κοινωνικών εντάσεων οδήγησαν σε ανισορροπία του ισοζυγίου πληρωμών στα δυτικά έθνη-κράτη και σε νομισματική αστάθεια. Η δημοσιονομική κρίση στις ΗΠΑ και η εξασθένηση του δολαρίου ανάγκασαν την αμερικάνικη κυβέρνηση να καταργήσει τη μετατρεψιμότητα του δολαρίου σε χρυσό.

Με την κατάρρευση της συμφωνίας του Bretton Woods δεν εγκαταλείφθηκε απλώς ένα νομισματικό σύστημα. Κλονίστηκε και ένας ολόκληρος κόσμος κοινωνικών σχέσεων. Αναπόφευκτα, το κοινωνικό κράτος θα έπεφτε σε κρίση, κατηγορούμενο σε μεγάλο βαθμό σαν παράγοντας κρίσης το ίδιο. Η μείωση των κρατικών δαπανών, η ένταση του ελέγχου των κοινωνικών λειτουργιών του κράτους, η όξυνση των διαιρέσεων εντός της εργατικής τάξης θ' αποτελούσαν τη νέα στρατηγική αντιμετώπισης του κεφαλαίου.

“παγκοσμιοποίηση”, πολιτική του χρήματος και αναδιάρθρωση των δημόσιων δαπανών

Είδαμε πως η κρίση των σχέσεων εκμετάλλευσης που ίσχυαν κατά την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στη Δύση καταλήγει στις αρχές της δεκαετίας του '70 ως κρίση κερδοφορίας του κεφαλαίου και ως δημοσιονομική κρίση του κράτους.

Το κεφάλαιο φυσικά δεν έμεινε άπραγο. Για να απελευθερωθεί από τις ισχύουσες σχέσεις εκμετάλλευσης τράπηκε σε φυγή από την ανεπαρκώς αξιοποιούμενη βιομηχανική βάση του· μετατράπηκε σε χρήμα, απελευθερώνοντας σιγά-σιγά και το αδρανές χρήμα, και άρχισε ν' αναζητά πιο προσοδοφόρους τρόπους επέκτασης. Τη «χρυσή εποχή» της οικονομικής άνθισης στη Δύση είχε συμβεί μια ταχεία συσσώρευση σταθερού και ανθρώπινου κεφαλαίου που δεν μπορούσε πλέον να βρει επικερδή διέξοδο στις παραγωγικές επενδύσεις. Δραπετεύοντας από τους τέσσερις τοίχους του εργοστασίου και αναλαμβάνοντας τη ρευστή μορφή του χρήματος, το κεφάλαιο απελευθερώνεται από την αδυναμία εντατικότερης και παραγωγικότερης χρήσης των τότε δεδομένων μέσων παραγωγής και αρχίζει να επιδίδεται στην αναζήτηση κερδοσκοπικών και πιο βραχυπρόθεσμων μέσων επέκτασης. Τα εργοστάσια που είχαν γίνει «προβληματικά» κλείνουν, τα κτίρια και τα μηχανήματα πωλούνται, οι απειθαρχοί εργάτες απολύονται. Ένα μέρος του κεφαλαίου που έγινε χρήμα μετασχηματίζεται σε παραγωγικές επενδύσεις σε χώρες άφθονης και φθηνής «προσφοράς» εργασίας, χώρες στις οποίες συνεχιζόταν αμείωτη η κλασσικού τύπου πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου με τη μορφή των περιφράξεων της κοινοτικής γης και οι οποίες σύντομα έγιναν γνωστές στους αναγνώστες των σομόν σελίδων της αστικής προπαγάνδας ως «νέα βιομηχανικά κράτη», «ασιατικές τίγρεις», κτλ. Όμως, ο κύριος όγκος του κεφαλαίου διατηρείται στη μορφή του χρήματος όσο οι συνθήκες εξακολουθούν να μην ευνοούν τις παραγωγικές επενδύσεις. Το κεφάλαιο που εξακολουθεί να παραμένει στην παραγωγή προσπαθεί να υπερβεί τις δυσκολίες άντλησης και πραγματοποίησης υπεραξίας μέσω του δανεισμού και τα έθνη-κράτη προσπαθούν να επιλύσουν τις συνεχιζόμενες κοινωνικές συγκρούσεις στο εσωτερικό τους αυξάνοντας το δημόσιο χρέος τους. Το πρώην παραγωγικό κεφάλαιο που μετατράπηκε σε χρήμα και τα πετροδολάρια που συσσώρευσαν μετά το 1973, λόγω της αύξησης της τιμής του πετρελαίου, οι πολυεθνικές πετρελαϊκές εταιρείες, οι ευρωπαϊκές τράπεζες και τα κράτη που παράγουν και εξάγουν πετρέλαιο, προσφέρθηκαν ως δάνεια για την αναδιοργάνωση της παραγωγής και την αντιμετώπιση των κοινωνικών συγκρούσεων στις χώρες του «Νότου». Από την ανακύκλωση των πετροδολαρίων, επίσης, χρηματοδοτήθηκε η εισαγωγή νέων τεχνολογιών στα εργοστάσια και τα γραφεία της Βόρειας Αμερικής, της Ευρώπης και της Ιαπωνίας.

Συνέβη έτσι μια απότομη μεταβολή στη σχέση παραγωγικού και χρηματικού κεφαλαίου: το τελευταίο δεν εμφανίζεται πια ως υποταγμένο στην παραγωγή αλλά ως αυτοσκοπός. Δραστική συνέπεια αυτής της μεταβολής ήταν η αλλαγή στη σχέση

των φαινομενικά αυτόνομων, εδαφικά παγιωμένων εθνών-κρατών με τη παγκόσμια κινητικότητα του κεφαλαίου. Δεν έχουμε μια «παγκοσμιοποίηση» της οικονομίας που καταργεί τα έθνη-κράτη¹⁶ αλλά μια αλλαγή στη μορφή ανάπτυξης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Η ροή του κεφαλαίου, που την κείνσιανή περίοδο ήταν σχετικά ρυθμισμένη, μετατρέπεται σ' ένα ορμητικό χείμαρρο που συμπαρασύρει τους θεσμούς και τις βεβαιότητες της μεταπολεμικής εποχής. Όπως είδαμε, ένας από τους πρώτους πυλώνες του μεταπολεμικού κόσμου που κατέρρευσε ήταν το σύστημα του Bretton Woods, δηλ. το σύστημα σταθερών ισοτιμιών των εθνικών νομισμάτων προς το δολάριο, που αντικαταστάθηκε από ένα σύστημα μεταβλητών ισοτιμιών. Η ανάπτυξη και ενσωμάτωση των διεθνών χρηματαγορών με τη βοήθεια και των νέων τεχνολογιών της μικροηλεκτρονικής έφερε μετά τη δεκαετία του 70 μεγάλες αλλαγές στην εσωτερική οργάνωση των εθνών-κρατών. Ο αυξανόμενος ανταγωνισμός μεταξύ των κρατών για την προσέλκυση ή διατήρηση ενός μεριδίου του παγκόσμιου κεφαλαίου (άρα και ενός μεριδίου της παγκόσμιας υπεραξίας) δίνει την ευκαιρία σε όλα τα έθνη-κράτη να δημιουργήσουν εκείνες τις ευνοϊκές συνθήκες αναπαραγωγής της υποταγμένης εργασίας στο έδαφος τους, που θα τα κάνει ελκυστικά στους επενδυτές. Καθώς αυξάνονται οι βραχυπρόθεσμες επενδύσεις τα κράτη πιέζονται να δημιουργήσουν στο έδαφός τους τις συνθήκες εκείνες που θα μειώσουν το επιχειρηματικό ρίσκο τόσο του υπερεθνικού παραγωγικού κεφαλαίου όσο και του «ζεστού χρήματος». *Τα έθνη-κράτη, ακινητοποιημένες πολιτικές στιγμές της παγκόσμιας καπιταλιστικής σχέσης, οφείλουν να υποκλιθούν στην κινητικότητα του κεφαλαίου.* Οι παλιές ιδεολογίες εξανεμίζονται. Η νέα κυριαρχία του χρήματος εκφράζεται στις νέες ιδεολογίες του νεοφιλελευθερισμού, του μονεταρισμού, της ανταγωνιστικής ανάπτυξης, της «προσαρμογής», κτλ, που όλες καταλήγουν στο ίδιο μονότονο ρεφρέν: «το χρήμα πάνω απ' όλα, ώστε ν' αναγκάσουμε την εργασία να παράγει περισσότερα εμπορεύματα, άρα περισσότερο χρήμα!» (Δυστυχώς για το κεφάλαιο, το χρήμα από μόνο του δεν μπορεί να γεννήσει χρήμα). Οι κατεστημένοι δεσμοί μεταξύ συγκεκριμένων καπιταλιστών ή κοινωνικών ομάδων και κράτους αρχίζουν ν' αντιμετωπίζονται ως εμπόδιο στη ροή του χρήματος και περιέρχονται σε κρίση. Τα μοντέλα κορπορατίστικης ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης (μέσω της τριμερούς συμμαχίας κράτους-εργοδοτών-συνδικάτων) μπαίνουν σε σκληρή δοκιμασία: η προσέλκυση του παγκόσμιου χρηματικού κεφαλαίου απαιτεί αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, «ευελιξία» και πειθαρχία που δεν μπορεί να εγγυηθεί η παλιά συνδικαλιστική μορφή ελέγχου, νέους τρόπους υπόκλισης μπροστά στ' αφεντικά. Τομείς της οικονομίας από τους οποίους ήταν πριν αποκλεισμένη η ιδιωτική καπιταλιστική «πρωτοβουλία» ανοίγουν διάπλατα στο χρηματικό

¹⁶ Η απελευθέρωση των σχέσεων εκμετάλλευσης από τους χωροχρονικούς περιορισμούς τους στα τέλη της φεουδαρχίας ενισχύθηκε αργότερα από την ανάπτυξη μιας νέας εδαφικοποίησης με τη μορφή του έθνους-κράτους, η οποία παραμένει έκτοτε ως η βασική μορφή αστυνόμευσης και ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης.

κεφάλαιο που αναζητά νέες επικερδείς διεξόδους. Ούτε ο κρατικός καπιταλισμός της ανατολικής Ευρώπης δεν μένει ανεπηρέαστος απ' αυτή τη σαρωτική διαδικασία.

Όμως, δεν πρέπει να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η κεύσσιανή πολιτική εγκαταλείφθηκε πλήρως.

Είναι αλήθεια ότι στην πρώτη φάση της καπιταλιστικής αντεπίθεσης, στα μέσα της δεκαετίας του '70, η κεύσσιανή διαχείριση αντικαταστάθηκε από μια μονεταριστική πολιτική καταπολέμησης του πληθωρισμού. Η πληθωριστική επέκταση της πίστης περιορίστηκε με την αύξηση των επιτοκίων, οι άμεσοι και έμμεσοι μισθοί μειώθηκαν, οι κοινωνικές δαπάνες του κράτους το ίδιο, εργοστάσια έκλεισαν, οι πιο μαχητικοί εργάτες των επιχειρήσεων που είχαν πρωτοστατήσει στην κοινωνική αναταραχή χτυπήθηκαν (συνήθως μέσω της τακτικής της απομόνωσης), ο ρόλος των συν-

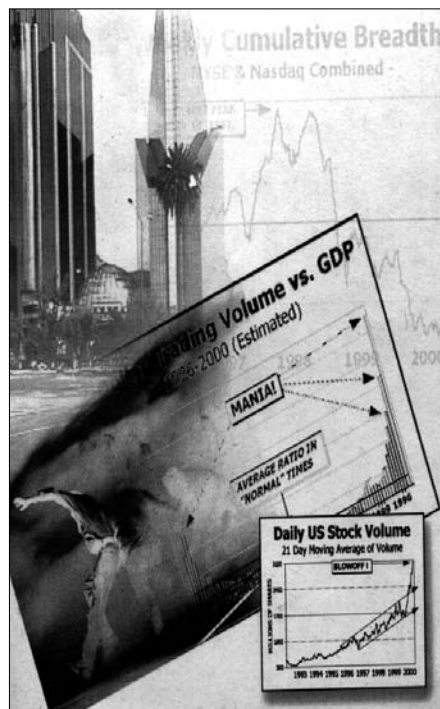
δικάτων μέσα στο κράτος περιορίστηκε, η πολιτική της πλήρους απασχόλησης εγκαταλείφθηκε. Αυτή η πολιτική κατάφερε να μειώσει τον πληθωρισμό (δηλ. την κατανάλωση των εργατικών νοικοκυριών), ν' αυξήσει την ανεργία και την ανασφάλεια (ας μην ξεχνάμε ότι η εξέγερση του '68 ενάντια στην εργασία στηριζόταν στη βεβαιότητα ότι αν έρθουν τα δύσκολα θα μπορείς ν' αλλάξεις εύκολα δουλειά) και να βάλει φρένο στις εργατικές απαιτήσεις. Απέτυχε όμως ν' αυξήσει τις επενδύσεις, τα ποσοστά μεγέθυνσης του ΑΕΠ και τα κέρδη και να μειώσει το δημοσιονομικό έλλειμμα.

Επιπλέον, από την Καραϊβική και το Μεξικό ως την Αγγλία, την Ιταλία και τον Περσικό Κόλπο, ξεκίνησαν νέοι κοινωνικοί αγώνες ενάντια στα πρώτα εθνικά προγράμματα λιτότητας που επέβαλλε η αντιμετώπιση της διεθνούς κρίσης κερδοφορίας. Η αδυναμία επιβολής της λιτότητας σε συνδυασμό με τη μείωση των τιμών του πετρελαίου και την άνοδο των επιτοκίων στις ΗΠΑ μετά το 1980 οδήγησαν τις υπό ανάπτυξη χώρες στο χείλος της χρεοκοπίας. Είχαν δανειστεί με φτηνά επιτόκια, έπρεπε να εξοφλήσουν με ψηλά και η αδυναμία τους να πειθαρχήσουν τις εργατικές απαιτήσεις και ν' ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους έκανε τις δυτικές τράπεζες διστακτικές στη χορήγηση νέων δανείων. Τον Αύγουστο του 1982, το Μεξικό ήταν η πρώτη χώρα που αναγκάστηκε να κηρύξει αδυναμία αποπληρωμής των χρεών της, εγκαινιάζοντας έτσι τη διεθνή κρίση του χρέους. Τότε έγινε ξεκάθαρο στους διεθνείς πιστωτικούς οργανισμούς ότι η Λατινική Αμερική και η Αφρική δεν μπορούσαν να είναι ασφαλή μέρη διοχέτευσης δανείων· εκτός εάν το χρέος ξανα-σχεδιαζόταν και τα νέα δάνεια για να ξεπληρωθούν τα παλιά συνοδεύονταν από

πραγματικά σκληρά προγράμματα λιτότητας, δηλ. υποτίμηση τοπικών νομισμάτων, δραστηκές περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, πάγωμα μισθών, ιδιωτικοποιήσεις, κατάργηση των περιορισμών στην κίνηση κεφαλαίων. Αυτό ήταν άλλωστε κάτι που το επιθυμούσαν και οι εκσυγχρονιστικές φράξιες των εθνικών κεφαλαίων που ήθελαν ν' απαλλαγούν από τη λαϊκίστικη, σοσιαλδημοκρατική ρύθμιση. Έτσι μπήκαν σ' εφαρμογή, σε πάνω από 100 χώρες από το 1983 ως τη δεκαετία του '90, τα περίφημα Προγράμματα Δομικής Προσαρμογής. Ο νεοφιλελευθερισμός διεθνοποιήθηκε και αυτή η βίαιη μέθοδος αποσύνθεσης του πλανητικού προλεταριάτου ωραιοποιήθηκε από την αστική προπαγάνδα με τη συνεχή χρήση της ανώδυνης λέξης **παγκοσμιοποίηση**.

Παράλληλα, η ροή του χρήματος στράφηκε πάλι προς το βορρά διαλύοντας τις πρώτες μονεταριστικές πολιτικές σφιχτού οικονομικού ελέγχου που είχαν επιβληθεί στις ΗΠΑ από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και προωθώντας μια μαζική επέκταση της καταναλωτικής πίστης και των πολεμικών επενδύσεων. Τη δεκαετία του '80 οι ΗΠΑ ανέλαβαν το ρόλο του εισαγωγέα εμπορευμάτων και κεφαλαίων, αντικαθιστώντας τα υπό ανάπτυξη κράτη. Έτσι ξεκίνησε μια νέα φάση της πολιτικής του χρέους τόσο σε διεθνές επίπεδο όσο και στο εσωτερικό των εθνών-κρατών. Η αύξηση του χρέους σήμανε την αύξηση των διακρίσεων εντός του προλεταριάτου —διακρίσεων ανάμεσα σ' αυτούς που θεωρούνται «άξιοι» να τους δοθούν δάνεια και πιστωτικές κάρτες και σ' αυτούς που θεωρούνται «ανάξιοι» για κάτι τέτοιο. Αυτή η νέα ιεραρχία πλούτου και φτώχειας, η νέα διάκριση «καταναλωτών» και «αποκλεισμένων» εκδηλώνεται με αποκρουστικό τρόπο τόσο στο επίπεδο των διεθνών-διακρατικών σχέσεων όσο και στο εσωτερικό των εθνικών/«πολυπολιτισμικών» κοινωνιών.¹⁷

Από τη δεκαετία του '80 και μετά λοιπόν ο μονεταρισμός παρέμεινε αντικεινσιανικός όχι επειδή συνέχισε την πολιτική περιορισμού της πληθωριστικής επέκτασης της πίστης —κάθε άλλο!— αλλά επειδή συνέχισε να καταστρέφει την παλιά

¹⁷ Η δεύτερη μαζική ροή χρήματος από την «περιφέρεια» προς το «κέντρο», μετά την κρίση στην Ασία το '97, τίναξε σε δυσθεώρητα ύψη τα καταναλωτικά δάνεια και την ατομική χρέωση στις ΗΠΑ. Σ' αυτή τη χώρα, που ήδη στα μέσα της δεκαετίας του '90 το μέσο χρέος ανά νοικοκυριό ήταν πάνω από 3.000 δολάρια (από 1.000 δολάρια που ήταν το 1985), στο τέλος της δεκαετίας του '90 το χρέος από δάνεια έφτασε τα 1,2 τρις, αυξανόμενο κάθε χρόνο κατά 9%, και προκαλώντας αρνητικά ποσοστά αποταμίευσης.

αναδιανεμητική λειτουργία του κοινωνικού κράτους. Η νέα επέκταση της πίστης βοήθησε στην αποσύνθεση της ομογενοποίησης της αντίστασης στη λιτότητα. Από τη μια μεριά το «αποδοτικό» κομμάτι της εργατικής τάξης που είναι ειδικευμένο, ευέλικτο και απασχολήσιμο, δουλεύει ως «συνεργάτης» στις νέες επιχειρήσεις, παίρνει μετοχές της εταιρείας, έχει τη δυνατότητα να δανείζεται χρήμα και όσο περισσότερο χρεώνεται τόσο περισσότερο δουλεύει. Από την άλλη το «αναλώσιμο» κομμάτι των προσωρινών και εναλλάξιμων εργατών που πρέπει να δουλέψουν ακόμα και για ένα μικρότερο από πριν επίδομα ανεργίας. Ότι κι αν ισχυρίζονται όλες οι ιδεολογίες (νεοφιλελεύθερες και νεοαριστεριστικές) που θέλουν να τους κρατήσουν διαχωρισμένους, η συνθήκη του δεύτερου κομματιού είναι συχνά προάγγελος κακών μαντάρων για το πρώτο (ας φέρει κανείς στο νου τις χιλιάδες απολύσεις προγραμματιστών στις εταιρείες της καταρρεύσασας «Νέας Οικονομίας» το τελευταίο χρόνο).

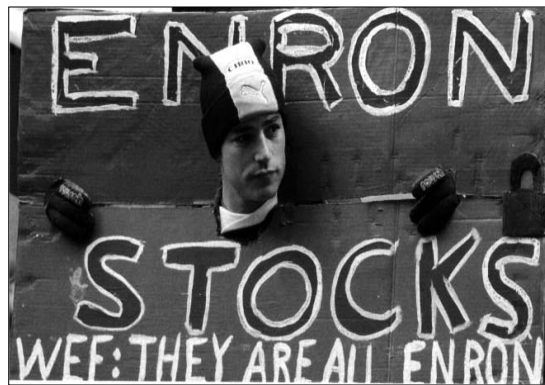
Την τελευταία δεκαπενταετία δεν έγινε στη Δύση μια μετωπική επίθεση σ' ολόκληρη την εργατική τάξη. Ορισμένα κομμάτια της τάξης μάλιστα ανέβασαν το βιοτικό τους επίπεδο, έστω κι αν αυτό έγινε με τίμημα την εντατικοποίηση της εργασίας τους. Οι δημόσιες δαπάνες, που μάλιστα στην Ευρώπη αυξήθηκαν τα τελευταία χρόνια, χρησιμοποιήθηκαν για την αποδιοργάνωση της τάξης και την τεχνική ανασύνθεσή της. Η κοινωνική πρόνοια κατευθύνθηκε προς το πεδίο της αγοράς, το πεδίο της αφηρημένης ισότητας του χρήματος. Ένα μεγάλο μέρος των μορφών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης ιδιωτικοποιήθηκε και εκχρηματίστηκε. Η ίδια η γλώσσα των «δικαιωμάτων» («δικαίωμα» στην εργασία, στα επιδόματα ανεργίας, στη στέγαση, στην υγεία, στην εκπαίδευση, στην πρόνοια, κτλ) γελοιοποιήθηκε σαν γλώσσα των «εξασφαλισμένων», των τεμπέληδων ή των εξαρτημένων απ' το κράτος. Δεν υπέστη κριτική απ' τη ριζοσπαστική σκοπιά του άγραφου «δικαιώματος στη ζωή» αλλά από τη σκοπιά του ατομικισμού και της ατομικής επιτυχίας. Η ιδεολογία της ανισότητας, ως «φυσικής» κατάστασης του ανθρώπινου γένους, αποθεώθηκε. *Το κοινωνικό κράτος σταδιακά μετασχηματίστηκε από θεσμό ενσωμάτωσης και διευρυμένης αναπαραγωγής της εργατικής τάξης σε θεσμό ελέγχου των «μειονοτήτων» και των «αποκλεισμένων», σε θεσμό επιβολής της φτώχειας και της χαμηλόμισθης εργασίας.*

Είναι ευνόητο ότι η αναδιάρθρωση των δημόσιων δαπανών που ακολούθησε δεν πρέπει να εκληφθεί σαν δείγμα αδυναμίας άσκησης εθνικής οικονομικής πολιτικής. Το κράτος εξακολουθεί να διαχειρίζεται το εθνικό μεταβλητό κεφάλαιο, εξακολουθεί να διαχειρίζεται τον κοινωνικό μισθό εποπτεύοντας την ιδιωτικοποίηση του συνταξιοδοτικού συστήματος, για να έρθουμε στο θέμα που μας ενδιαφέρει. Αυτό ισχύει ακόμα και για συστήματα πλήρως κεφαλαιοποιητικά όπως το σύστημα που πρωτοεφαρμόστηκε στη Χιλή το 1981 και το ακολούθησαν εν μέρει τη δεκαετία του '90 οι αγγλοσαξωνικές χώρες και ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής. Η ανάπτυξη ανταποδοτικών/κεφαλαιοποιητικών συνταξιοδοτικών συστημάτων έχει ως επακόλουθο τη δημιουργία ατομικών λογαριασμών σύνταξης (ατομικών εισφορών/καταθέσεων) που μπορούν να επενδυθούν στο χρηματιστήριο ή σε οποια-

δήποτε κερδοσκοπική δραστηριότητα και να τοκιστούν ανάλογα με την απόδοση των επενδύσεων. Η ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση βασικών «υπηρεσιών», παρότι ξεκίνησε από συγκεκριμένα έθνη-κράτη τα τελευταία είκοσι χρόνια, παρουσιάστηκε εν τούτοις ως «προσαρμογή» σε μια εξωτερική αντικειμενική πραγματικότητα και συγκεκριμένες εθνικές κυβερνήσεις έγιναν οι πρωτοπόροι στη δημιουργία των «περιορισμών» που υποτίθεται ότι επέβαλλε ο «μονόδρομος» του διεθνούς ανταγωνισμού.

Εξεταζόμενο στο φως της διεθνούς πολιτικής του χρήματος το ζήτημα της μεταρρύθμισης των ασφαλιστικών συστημάτων, όπως παίζει αυτή τη στιγμή σ' όλο τον κόσμο, αποκαλύπτεται στις πραγματικές του διαστάσεις: πρόκειται για μια προσπάθεια σύνδεσης των έως τώρα αδρανοποιημένων αποθεμάτων (οικονομιών) των εργαζομένων με την καπιταλιστική επενδυτική δραστηριότητα.

Ήδη στην Ελλάδα π.χ. τα αποθέματα των ασφαλιστικών ταμείων χρησιμοποιούνταν ως δανειστικό κεφάλαιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών επιχειρήσεων, αλλά σ' έναν περιορισμένο βαθμό και μ' έναν επιλεκτικό τρόπο. Τώρα παντού, η στρατηγική του κεφαλαίου στο μέτωπο των

συντάξεων αποσκοπεί στη μέγιστη δυνατή αύξηση της ποσότητας του διαθέσιμου χρηματικού κεφαλαίου που μπορεί να ριχθεί στη διαδικασία αξιοποίησης. *Επιχειρεί να συνδέσει το βίο του κάθε εργάτη/μελλοντικού συνταξιούχου με τις προσδοκίες της καπιταλιστικής συσσώρευσης.* Εξαρτημένος από τις επενδυτικές δραστηριότητες των επαγγελματικών ταμείων, των ασφαλιστικών εταιρειών ή των ιδιωτικών επενδυτικών εταιρειών που διαχειρίζονται τους ατομικούς λογαριασμούς σύνταξης και εσωτερικεύοντας τη σύνδεση της μελλοντικής κατανάλωσης με την πορεία των μετοχών του στο χρηματιστήριο, ο μελλοντικός συνταξιούχος/μικροεπενδυτής ατομικοποιείται στο έπακρο. Αυτή η εξάρτηση εξυπηρετεί τη χαλιναγώγηση των κοινωνικών συγκρούσεων. Αν οι επενδύσεις της «δικής του» ιδιωτικής επενδυτικής εταιρείας δεν αποδίδουν, πρέπει να εργαστεί πιο σκληρά για να εισφέρει επιπλέον «κεφάλαιο» στον ατομικό του λογαριασμό σύνταξης. Αν οι επενδύσεις αποδίδουν, πάλι τείνει ν' απομακρύνεται από οποιαδήποτε συλλογική δραστηριότητα διεκδίκησης.¹⁸ Ομοίως, η μετατροπή των ασφαλισμένων στα επαγγελματικά ταμεία σε αγχωμένους θεατές της κίνησης των χρηματαγορών εντείνει την κλασική συντεχνιακή νοοτροπία και τον διαχωρισμό των εργατών. *Σε κάθε περίπτωση, η μεταρρύθμιση του*

¹⁸ Στις αγγλοσαξωνικές χώρες αλλά και σε άλλες (π.χ. Ολλανδία) κάθε επιχείρηση ή όμιλος επιχειρήσεων μπορεί να δημιουργήσει ένα επαγγελματικό ταμείο (occupational

ασφαλιστικού συστήματος αυξάνει το βαθμό εκμετάλλευσης, επιμηκύνει τον εργασιακό βίο, μετατρέπει τη χαρά του να ζεις σήμερα σε θολή ελπίδα για απόλαυση αύριο και κινητοποιεί την εργατική υποκειμενικότητα προς όφελος της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Έχει πολύ σωστά ειπωθεί ότι «ενώ ο κεύσινιανισμός ήταν ιδεολογική έκφραση της προσπάθειας του κεφαλαίου και του κράτους ν' ανταποκριθούν στις γενικευμένες επιδιώξεις της εργατικής τάξης κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο οικονομικής άνθισης, ο νεοφιλελευθερισμός είναι η ιδεολογική έκφραση της υπαγωγής των επιδιώξεων της εργατικής τάξης στην αξιοποίηση του κεφαλαίου».¹⁹ Όσοι είχαμε την εμπειρία της αντικουλτούρας και βλέπουμε σήμερα να μας την πουλάνε με τη μορφή της «διαφοροποιημένης κατανάλωσης», όσοι είχαμε κάποτε την ιδεολογία της αυτοοργάνωσης και του αντικρατισμού και βλέπουμε σήμερα να μας επιστρέφεται στα μούτρα ως «αυτοδιαχείριση» του συνταξιοδοτικού λογαριασμού μας (βλέπε π.χ. εξατομικευμένα πακέτα ιδιωτικών ασφαλιστικών) μπορούμε να καταλάβουμε ακόμα καλύτερα από τους «ρεφορμιστές» εργάτες την αλήθεια των παραπάνω φράσεων.

Η αλλαγή στη σχέση των εθνών-κρατών με το παγκόσμιο κεφάλαιο σήμανε επίσης την αλλαγή των μορφών (πολιτικής, οικονομικής, ιδεολογικής) της παγκόσμιας καπιταλιστικής κυριαρχίας. Οι πολιτικές αποφάσεις, που εξακολουθούν βέβαια να λαμβάνονται από τις εθνικές κυβερνήσεις, ενσωματώνονται τώρα όλο και πιο άμεσα στην παγκόσμια κίνηση του κεφαλαίου. Οι υπερεθνικοί οργανισμοί (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΠΟΕ, ΕΕ κλπ.) οργανώνουν την **παγκόσμια τρομοκρατία του χρήματος** και παράλληλα λειτουργούν σαν think tanks που εκδίδουν ντιρεκτίβες εναρμόνισης των οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων σε κάθε έθνος-κράτος. Αυτές οι αλλαγές δημιουργούν βέβαια και προβλήματα στα καπιταλιστικά κράτη (δηλ. σ' όλα τα κράτη): δυσχεραίνεται η παραδοσιακή πολιτική της συναίνεσης και ο ιδιαίτερος τρόπος αποσύνθεσης/τεχνικής ανασύνθεσης του κάθε εθνικοποιημένου προλεταριάτου. Οι δύο τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από μια αύξη-

pension scheme) για την ασφάλιση του προσωπικού του. Στις χώρες αυτές τα εν λόγω ταμεία είναι οι μεγαλύτεροι θεσμικοί επενδυτές και κατέχουν σημαντικότατο μέρος των εγχώριων χρηματαγορών, ενώ μπορεί να επενδύουν σημαντικά ποσά και σε άλλες χρηματαγορές. Στις ΗΠΑ τα ασφαλιστικά ταμεία είναι ο στυλοβάτης της χρηματιστηριακής κερδοσκοπίας αφού ελέγχουν πάνω από το 40% των μετοχών.

¹⁹ S. Clarke, στο W. Bonefeld/ J. Holloway, *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή*.

ση των κοινωνικών εντάσεων που έχουν οδηγήσει το ζιγκ ζαγκ οικουμενισμού/εθνικισμού σε παραλήρημα και αδιέξοδο.

Μ' όλα αυτά θέλουμε να πούμε ότι το κεφάλαιο έχει στρατηγικές (αποτυχημένες, επιτυχημένες, αντιφατικές, κ.ο.κ.) αλλά σίγουρα δεν είναι παντοδύναμο. **Η κυριαρχία του χρήματος είναι η απόδειξη της αδυναμίας του κεφαλαίου.** Το χρήμα κυριαρχεί επειδή το πεδίο της παραγωγής εξακολουθεί να μην είναι επαρκώς αποδοτικό για το κεφάλαιο, αλλά στην τελική είναι η παραγωγή —πάντα η παραγωγή— η μοναδική πηγή του χρήματος και της αυτοεπέκτασης του κεφαλαίου. *Παρά τα φαινόμενα, η αέναη κίνηση του κεφαλαίου είναι ο δείκτης της ανυποταξίας της εργασίας.* Η αναδιάρθρωση της υποταγής της εργασίας στο κεφάλαιο παραμένει ένα ζητούμενο. Ο εργάτης που κινείται μεταξύ προσωρινότητας και ανεργίας δεν μπορεί ποτέ να γίνει το μοντέλο του «αποδοτικού» εργάτη. Από την άλλη, ο «καλός» καταναλωτής/επενδυτής δεν είναι απαραίτητα και «καλός» εργάτης. Όπως και η αύξηση της ονομαστικής τιμής των μετοχών μιας επιχείρησης δεν είναι απόδειξη της απόδοσης των πραγματικών κερδών της.

η κοινωνική πολιτική στο ελληνικό κράτος από τα μέσα του 19ου αιώνα ως το 1940

Σε κάθε χώρα ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η κρατική κοινωνική πολιτική εξαρτάται από τις μορφές εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής, από το επίπεδο ανάπτυξης του βιομηχανικού κεφαλαίου, από την ένταση των κοινωνικών αγώνων, από τις εναλλακτικές μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής και από τον τρόπο συγκρότησης του έθνους-κράτους.

Θυμίζουμε ότι το ελληνικό έθνος-κράτος συγκροτήθηκε στη σημερινή του μορφή σε πέντε διαδοχικές ιμπεριαλιστικές φάσεις, με τις πλάτες των δυτικο-ευρωπαϊκών κρατών: α) το 1864 παραχωρήθηκαν από τη Μ. Βρετανία τα Επτάνησα· β) το 1881 προσαρτήθηκαν η Θεσσαλία και μεγάλο μέρος της Ηπείρου· γ) το 1913, μετά τη λήξη των Βαλκανικών πολέμων, προστέθηκαν η Μακεδονία, η Κρήτη και ορισμένα νησιά του Αιγαίου· δ) το 1920 κατακτήθηκε η Δυτική Θράκη, και ε) το 1947 η Ιταλία αναγκάστηκε να παραχωρήσει στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα.

Η συντήρηση και επέκταση του ελληνικού κράτους, η πραγμάτωση (ενός μόνο μέρους) της «Μεγάλης Ιδέας» του Έθνους, μια διαδικασία συχνά αιματηρή και ανθρωποφάγος, θα ήταν αδύνατη χωρίς τη διαρκή εξασφάλιση της κοινωνικής συναίνεσης μέσω των διαδοχικών διανομών της γης. Δε θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι μέχρι τη δεκαετία του 1920 το ρόλο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα τον παίζει η μαζική παραγωγή αγροτικής μικροϊδιοκτησίας. Την πρώτη διανομή του Κουμουνδούρου το 1871 την ακολούθησε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 και η εκτεταμένη εφαρμογή της το 1923. Η πρώτη διανομή (πώληση) των «εθνικών γαιών»²⁰ μπορεί να επιβλήθηκε από την αδυναμία του ελληνικού κράτους να συλλέξει τους βαρείς φόρους που επέβαλλε και την ανάγκη βελτίωσης των εσόδων του άμεσα (με τα χρήματα της πώλησης) και έμμεσα (με την αύξηση των φορολογικών εσόδων που θα προέρχονταν από την αύξηση της παραγωγικότητας της αγροτικής οικογενειακής εργασίας που θα επέφερε η ένταξη της αγροτικής παραγωγής στο εθνικό και διεθνές εμπορευματικό κύκλωμα), όμως ήταν επίσης ένα καθυστερημένο εξοφλημένο γραμμάτιο της αγροτικής και κλεφταρματολικής επανάστασης του '21. Το ίδιο και η «εις μικροϊδιοκτησίας αποκατάστασις των προσφύγων» το 1923 πέρα από το ότι διασφάλιζε την τυπική υπαγωγή του συνόλου της αγροτικής παραγωγής στο (χρηματικό και εμπορικό) κεφάλαιο, έγινε σε μεγάλο βαθμό με κριτήρια κοινωνικά, πολιτικά και εθνικιστικά.

²⁰ Έτσι ονομάστηκαν τα πρώην οθωμανικά κτήματα που ιδιοποιήθηκε το ελληνικό κράτος και τα οποία ενοικίαζε στους «ελεύθερους» πια ραγιάδες επιβάλλοντάς τους την «τριτοδεκάτη» (φόρος που πολλές φορές έφτανε μέχρι το 30%) και το δικαίωμα επικαρπίας (καταβολή 15% του ακαθάριστου γεωργικού προϊόντος).

Είναι γενικά γνωστό ότι στην Ελλάδα σ' όλο τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ου το κεφάλαιο δρα και συσσωρεύει στον εμπορικό, εφοπλιστικό και χρηματιστικό τομέα. Εν τω μεταξύ σ' όλες τις απογραφές που διενεργούνται από το 1879 ως το 1928 φαίνεται ότι σταθερά το 65-70% του ενεργού πληθυσμού απασχολείται σε αγροτικές εργασίες. Μετά την πτώχευση του 1893, την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 και μια δεκαετία αντιπληθωριστικής πολιτικής ως το 1909, το κράτος αρχίζει να εκδηλώνει ενδιαφέρον για τη βιομηχανική ανάπτυξη. Η στήριξη εκδηλώνεται με την πρόβλεψη ατελειών για εισαγόμενες πρώτες ύλες και την ίδρυση Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας το 1910. Μιλάμε πάντως για περιορισμένες τοποθετήσεις εμπορικού κεφαλαίου σε, κυρίως, μικρομεσαίες βιοτεχνίες ματισμού, τροφίμων, επεξεργασίας καπνού, κτλ. Κατά τη διάρκεια της μακράς πολεμικής περιόδου της δεκαετίας του 1910, υπάρχει υπερδραστηριοποίηση σε κλάδους παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων και πρόσκαιρο εύκολο κέρδος από την εκμετάλλευση του ελάχιστου επενδυμένου κεφαλαίου και της ανεξάντλητης δεξαμενής των ανειδίκευτων εργατών «για όλες τις δουλειές» που, λόγω ανέχειας, κινούνται διαρκώς ανάμεσα στο χωριό τους και την πόλη. Έτσι σχηματίστηκε η εργατική δύναμη στην Ελλάδα, όπως και παντού άλλωστε στον κόσμο, εκτός από την Αγγλία: στη «συναρμογή ανάμεσα στο χρόνο αποδέσμευσης των εργατικών χεριών, που καθορίζονται από το είδος [και την επάρκεια] των κατά τόπους καλλιεργειών, και στην εποχικότητα της ζήτησης εργασίας στην πόλη».²¹ Η μετατροπή της μεταναστευτικής και εποχικής εργατικής δύναμης σε μόνιμη εργατική δύναμη στις πόλεις —ή καλύτερα η μετατροπή ενός μέρους της εποχικής εργατικής δύναμης γιατί η περιπλάνηση και μετανάστευση είναι ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό της εργασίας στον καπιταλισμό— εξαρτήθηκε από τους μετασχηματισμούς της παραγωγής, την πολιτική δημιουργίας του έθνους-κράτους και τη μεταφορά της οικογένειας στην πόλη. Η προσφυγιά είναι μια τέτοιος είδους μεταφορά των δραστηριοτήτων της οικογένειας στην πόλη. Ο πόλεμος —οι εθνικιστές τον λένε «μικρασιατική καταστροφή»— μπορεί να θεωρηθεί τομή και ευτυχής συγκυρία για το κεφάλαιο αφού προκάλεσε την πρωταρχική συσσώρευση φτηνής εργατικής δύναμης χωρίς αγροτικούς δεσμούς. Από το 1.200.000 πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα των 5 εκατ. κατοίκων το φθινόπωρο του 1922 το 54% κατέφυγε στις πόλεις και το 46% εγκαταστάθηκε σε αγροτικές περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, βοηθώντας έτσι το κράτος στην ελληνοποίηση αυτών των περιοχών. Η διόγκωση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων οδηγεί

να ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό της εργασίας στον καπιταλισμό— εξαρτήθηκε από τους μετασχηματισμούς της παραγωγής, την πολιτική δημιουργίας του έθνους-κράτους και τη μεταφορά της οικογένειας στην πόλη. Η προσφυγιά είναι μια τέτοιος είδους μεταφορά των δραστηριοτήτων της οικογένειας στην πόλη. Ο πόλεμος —οι εθνικιστές τον λένε «μικρασιατική καταστροφή»— μπορεί να θεωρηθεί τομή και ευτυχής συγκυρία για το κεφάλαιο αφού προκάλεσε την πρωταρχική συσσώρευση φτηνής εργατικής δύναμης χωρίς αγροτικούς δεσμούς. Από το 1.200.000 πρόσφυγες που έφτασαν στην Ελλάδα των 5 εκατ. κατοίκων το φθινόπωρο του 1922 το 54% κατέφυγε στις πόλεις και το 46% εγκαταστάθηκε σε αγροτικές περιοχές, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, βοηθώντας έτσι το κράτος στην ελληνοποίηση αυτών των περιοχών. Η διόγκωση της ζήτησης καταναλωτικών προϊόντων οδηγεί

²¹ Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*.

σε σημαντική ανάπτυξη των μεταποιητικών δραστηριοτήτων.

Μια σειρά νόμων «περί προαγωγής της βιομηχανίας», από το 1922 και μετά, την τοποθετούν κάτω από την πολιτική και οικονομική προστασία του κράτους. Θεσπίζονται έμμεσες επιδοτήσεις των επενδύσεων και φορολογικές απαλλαγές, δημιουργείται καθεστώς προτίμησης των εγχώριων προϊόντων για τις κρατικές προμήθειες, ενισχύεται η μακροπρόθεσμη βιομηχανική πίστη. Μιλάμε όμως για μια βιομηχανία με κύρια χαρακτηριστικά: το μικρό μέγεθος, την ελάχιστη εκμηχάνιση και την υπερσυγκέντρωση των δραστηριοτήτων στα εύκολα παραγόμενα, με παλιό εξοπλισμό και φτηνή και ανειδίκευτη εργασία, προϊόντα. Χρηματοπιστωτικά στηρίζεται σε τραπεζικά δάνεια με κρατική εγγύηση, που ανακυκλώνουν την πρακτική της υπερχρέωσης και, μέσα στη δεκαετία του '30, την επιλεκτική στήριξη επιχειρήσεων. Η ιδιομορφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα δεν επέτρεπε το πέρασμα από τη εκτατική συσσώρευση, βασισμένη στην άντληση απόλυτης υπεραξίας στην εντατική συσσώρευση που βασίζεται στην άντληση σχετικής υπεραξίας και στην πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Εξαρτιόταν λοιπόν από την ένταξη όλο και περισσότερων φτηνών εργατών και πρώτων υλών σε μια παραγωγική βάση ρηχή και στάσιμη.

Η αδυναμία δημιουργίας των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων που απαιτεί η εντατική συσσώρευση κεφαλαίου έχει, πολύ συχνά, αποδοθεί στην κρατική ενίσχυση της μικροϊδιοκτησίας και της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Πράγματι, το κράτος νομιμοποίησε τις καταλήψεις γης που έκαναν οι ακτήμονες μετά τον πόλεμο και από το 1923 ως το 1932 απαλλοτρίωσε και διέθεσε σε γηγενείς και πρόσφυγες σχεδόν δέκα εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργήσιμης γης. Στις πόλεις, πέρα από τα στεγαστικά δάνεια, η Εθνική Τράπεζα τροφοδότησε τους «συνεταιρισθέντες μικροεπαγγελματίες» με 22.000 δάνεια ως το 1926, δηλ. το 35% των προσφύγων. Ποιά πραγματικότητα όμως κρύβεται κάτω από το νομικό όρο «ιδιοκτησία»; Στην περίπτωση των εύρωστων οικογενειακών βιοτεχνιών και αγροκτημάτων υπάρχει όντως αποκλεισμός ενός μέρους της εργατικής δύναμης απ' την αγορά εργασίας (αλλά και μεταφορά αξίας προς τις μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις). Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις «μικροϊδιοκτησίας» ή «αυταπασχόλησης» στο μεσοπόλεμο δε μιλάμε για εναλλακτικές μορφές συσσώρευσης αλλά για ένα τομέα αόρατης και απλήρωτης γυναικείας οικιακής εργασίας, μικρεμπορίου, προσφοράς προσωπικών υπηρεσιών και παραγωγής μέσω επιβίωσης που εξασφαλίζει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης με το χαμηλότερο δυνατό κόστος για το κεφάλαιο, και ταυτόχρονα επιτρέπει την εποχιακή προσφορά της. Αυτός είναι ο ρόλος του πλανόδιου μανάβικου ή του καφεενείου της γειτονιάς. Όσο για την περίφημη «ιδιοκατοίκηση» μιλάμε για άθλια αυθαίρετα, εκ των οποίων μόνο το 5% διέθετε λουτρό. *«Πολλοί τραγουδάνε την ωραία Αθήνα της πριν το 1940 εποχής. Κι όμως δεν ήταν τόσο*

ωραία, όσο την εξωραΐζει ο ρομαντισμός του παρελθόντος. Σκόνη, βρώμα, σκουπίδια, έλλειψη νερού, άθλια κατοικία, κακή διατροφή έφταναν το μέσο όρο ζωής στα 45».²²

Οι εργάτες και οι εργάτριες των πόλεων στο μεσοπόλεμο μπορεί να είχαν τις μιζέριες τους και τα εξαντλητικά ωράρια, αλλά δεν ήταν αξιοθρήνητοι καταναλωτές τηλεοπτικών ειδήσεων. Έλεγχαν το χώρο που καταπατούσαν στις παρυφές των πόλεων, ο δρόμος ήταν δικός τους και η γειτονιά μια τεράστια αυλή. Είχαν τις γιορτές τους, τα τραγούδια τους, τα μπουζούκια, τους λουλάδες, τους αργιλέδες, τη **δική τους** γλώσσα. Διαμόρφωναν τις απόψεις τους στα καφενεία, στους τεκέδες, στα κατώφλια των σπιτιών. Κάποιοι κατάφερναν να ξεφύγουν από την προλεταριοποίηση, απ' το εργοστάσιο ή το ανήλιαγο γραφείο. Οι περισσότεροι ήταν αναγκασμένοι να βρουν μέσα στη συνθήκη του συλλογικού εργάτη τα όπλα που θα έστρεφαν ενάντια σ' αυτούς που ήθελαν να τους υποβιβάσουν σε απλή εργατική δύναμη. Κάποιοι έφτιαξαν συνδικάτα, άλλοι μπήκαν στο ΚΚΕ ή στις μικρές κομμουνιστικές ομάδες στ' αριστερά του.

~~— 99 —~~

Από την απεργία των μεταλλωρύχων της Σερίφου το 1916 και τη μεγάλη πανελλαδική απεργία του 1923 ως τους δημοσιοϋπαλληλικούς αγώνες του 1931 και τις μέρες του Μάη του '36 στη Θεσσαλονίκη οι εργατικοί αγώνες, που συνήθως καταστέλλονται βίαια από τη χωροφυλακή που πυροβολεί στο ψαχνό, σηματοδεύουν όλη τη μεσοπολεμική περίοδο. Η ΓΣΕΕ (Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας), τριτοβάθμια συνδικαλιστική οργάνωση, ιδρύθηκε το 1918 όχι ως αποτέλεσμα ανάπτυξης δευτεροβάθμιων εργατικών οργανώσεων (ομοσπονδιών) αλλά ως αποτέλεσμα κοινής πολιτικής συμφωνίας των σοσιαλιστών και της τότε βενιζελικής κυβέρνησης. Και οι δύο πλευρές έβλεπαν το εργατικό κίνημα ως αγωγό της πολιτικής τους επιρροής. Μέσα στη δεκαετία του '20 η ΓΣΕΕ έγινε επίσημος κρατικός θεσμός διοικούμενος πραξικοπηματικά από μια κλίκα κρατικοδίαιτων τυχοδιωκτών που θα αποτελούσε τίτλο τιμής να τους αποκαλέσει κανείς ρεφορμιστές. Ο κρατικά εγγυημένος «εκφραστής των εργατικών συμφερόντων» προσπαθεί μάταια να καναλιζάρει και να θέσει υπό τον έλεγχό του το αρκετά μεγάλο, για τα δεδομένα της Ελλάδας, απεργιακό κίνημα των χρόνων 1931-1936. Απεργιακό κίνημα με χαρακτήρα βίαιο, συγκρουσιακό και απαιτητικό, που περιορίζεται όμως τις περισσότερες φορές σε άμεσα, απτά, βραχυπρόθεσμα αιτήματα και σε κλαδικά όρια, μη κατορθώνοντας να ενοποιηθεί. Οι κλάδοι που βρίσκονται πιο συχνά σε κινητοποίηση είναι οι καπνεργάτες, οι ναυτεργάτες και οι σιδηροδρομικοί. Το κράτος χωροφύλακας που προσπαθεί

²² Δ. Λιβεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*.

να θέσει τις βάσεις για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής οικονομίας, καταστέλλει αμείλικτα και ταυτόχρονα εφαρμόζει την πλέον επιθετική οικονομική και εργατική πολιτική, εξαπολύοντας ταυτόχρονα ανελέητο πόλεμο ενάντια στους κομμουνιστές. Ο νόμος που απαγορεύει τις απεργίες των δημόσιων υπαλλήλων, το Ιδιώνυμο και μια σειρά άλλων νόμων, έβαλαν τα θεμέλια για τις φασιστικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν.

Σημαντικό ρόλο στην καθυστέρηση εφαρμογής μιας κρατικής κοινωνικής πολιτικής παίζει και η απουσία ενός μαζικού ρεφορμιστικού πολιτικού φορέα. Η ΓΣΕΕ, ενώ στο επίπεδο των διακηρύξεων προτάσσει γενικότερες ρεφορμιστικές ρυθμίσεις, στο πρακτικό επίπεδο των εργατικών αγώνων περιορίζεται στις διεκδικήσεις για κλαδικά ασφαλιστικά ταμεία, καθώς στο επίπεδο της ηγεσίας, κυριαρχείται, όπως είπαμε, από συντηρητικούς. Το σταλινικό κόμμα —γνωστό και ως ΚΚΕ— (με λίγες αλλά ισχυρές συνδικαλιστικές βάσεις) αλλάζει πολιτική γραμμή τέσσερις φορές (!) κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Από την «οργανική σχέση» των συνδικάτων με το κομμουνιστικό κόμμα στις αρχές της δεκαετίας του '20 περνάει στην τακτική του «ενιαίου μετώπου» με τα «ρεφορμιστικώς διατεθειμένα στρώματα των εργατών». Το 1928

ακολουθεί την πολιτική της «προεπαναστατικής περιόδου και του καταρρέοντος καπιταλισμού» της 3ης διεθνούς, χαρακτηρίζει τους ελάχιστους έλληνες ρεφορμιστές ως «σοσιαλφασίστες» και δημιουργεί τη δική του Γενική Συνομοσπονδία, την «ενωτική» ΓΣΕ. Τέλος, το 1934 υιοθετεί τη νέα γραμμή της 3ης Διεθνούς και περνάει στη δημιουργία «Λαϊκού Μετώπου» για την αντιμετώπιση του φασισμού και την προστασία της αστικής δημοκρατίας. Είναι προφανές γιατί ένα τέτοιο κόμμα —παρότι θα το ήθελε— όχι μόνο δεν μπορεί ν' αποτελέσει ένα συντονιστικό κέντρο για την κυκλοφορία και την απ' τα πάνω, **πολιτική** ενοποίηση των εργατικών αγώνων (και ας διευκρινίσουμε εδώ ότι με τέτοιες λενινιστικές πρακτικές εμείς διαφωνούμε) αλλά καταλήγει το Μάη του '36 να σιγοντάρει τις μεθοδεύσεις των συνδικαλιστών της ΓΣΕΕ και την κρατική καταστολή. Οι καπιταλιστές με τη σειρά τους έχουν μια τόσο κοντόφθαλμη οπτική ώστε αδυνατούν να μπουκωθούν στη διαδικασία έστω να σκεφθούν την προσπάθεια ενσωμάτωσης των προλεταρίων.

— 99 —

Ποιά είναι η προϊστορία της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα; Ας πάμε πίσω στην εποχή αμέσως μετά την «απελευθέρωση του 1821». Τότε απελευθερώθηκε και

ένας μεγάλος όγκος επαιτών, ένας φτωχός πληθυσμός που «μόλυνε» τη νεαρή πρωτεύουσα με την παρουσία του. Αρχικά σ' αυτόν ανήκε η μεγάλη πλειοψηφία των αγωνιστών του 1821 —όσοι δεν μπήκαν στον τακτικό στρατό που οργάνωσαν οι Βαυαροί το 1834 ή δεν κατέφυγαν στη ληστεία— οι χήρες και τα ορφανά όσων σκοτώθηκαν στις συγκρούσεις της επανάστασης και οι απελεύθεροι απ' την τουρκική αιχμαλωσία. Οι τάξεις των ρακένδυτων αργότερα αυξήθηκαν με ακτήμονες χωρικούς, που λόγω των κρίσεων στην αγροτική παραγωγή κατά περιόδους συρρέουν στην Αθήνα, καθώς και με άνεργους εργατοτεχνίτες.

Οι ρακένδυτοι περιπλανώμενοι ζητιάνοι, το «ατυχές προϊόν» της επανάστασης που όσο περνούν τα χρόνια δε λείει να συρρικνωθεί αλλά αντίθετα διογκώνεται, είναι όνειδος για ένα κράτος που προσπαθεί να εξευρωπαϊσθεί τουλάχιστον στο φαίνεσθαι. Ποιά ήταν άραγε η πρώτη αντίδραση ενός τέτοιου νεότευκτου κράτους που αλληθωρίζει σταθερά προς Δυσμάς; Καμιά πληθυσμιακή πολιτική βίαιης ενσωμάτωσης μέσω μηχανισμών εγκλεισμού στο στυλ της Δύσης. Γιατί ας μην ξεχνάμε, το ελληνικό κράτος δεν εφάρμοσε επίσης και καμιά πολιτική πρωταρχικής συσσώρευσης καταστρέφοντας την οικονομία του πληθυσμού της υπαίθρου, πράγμα που θα προκαλούσε μαζική αγροτική προσέλευση στις πόλεις. Πολύ απλά, το κράτος στην αρχή **έδιωχνε** πίσω στα χωριά τους και πάντως μακριά από τις πόλεις τους «άνεργους» και «φαιλόβιους». Οι ελάχιστες εξαιρέσεις απλά επιβεβαιώνουν τον κανόνα έλλειψης προσπάθειας αξιοποίησης του εφεδρικού στρατού των ανέργων: κάποιες απόπειρες μεταφοράς του θεσμού των εργατοκατέργων (workhouses) έγιναν επί Καποδίστρια όταν εξαθλιωμένοι που κατέφυγαν σε σπηλιές και αρχαίους τάφους στην Αίγινα χρησιμοποιήθηκαν σε οικοδομές μ' αντάλλαγμα ένα πιάτο φαί και ιδρύθηκε το πρώτο ορφανοτροφείο στην Αίγινα προωθώντας το πρόγραμμα «Πρόνοια δια της εργασίας» —σα να λέγαμε, ένα πρωτόλειο workfare.

Άλλη μια εκδήλωση «κοινωνικής πολιτικής» —και απόδειξη του ακόμα μη καπιταλιστικού χαρακτήρα του κράτους— είναι η **ποινικοποίηση** της επαιτείας, με τις διατάξεις περί «Φυγοπονίας, επαιτείας, αγυρτείας και γοητείας» που περιέχονται στον Ποινικό Νόμο του 1834. Η καταστολή των εξαθλιωμένων και ανέργων συνεχίζεται μέχρι τα μισά του 19ου αιώνα και τα μικρά χρηματικά βοηθήματα στις χήρες και τα ορφανά των σκοτωμένων «ηρώων του 1821» δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ακριβώς κρατική πρόνοια. Ο «κυμαινόμενος πληθυσμός» αντιμετωπίζεται περισσότερο σα δημόσιος κίνδυνος παρά σαν κρέας για τα —ανύπαρκτα άλλωστε— εργοστάσια.

Μέσα σ' ένα πλαίσιο πολύ περιορισμένης βιομηχανικής ανάπτυξης τέλη 1860-μέσα 1870 έρχονται στο προσκήνιο οι από μηχανής θεοί για τους άπορους: οι φιλόανθρωποι αστοί. Οι στόχοι τους «άδολοι»: ενσωμάτωση των φτωχών, κοινωνικός έλεγχος, μετάδοση των αστικών —προτεσταντικών— ηθικών αξιών, πρόληψη ανάπτυξης τυχόν εξισωτικών-σοσιαλιστικών ιδεών, και μέσα σ' όλα αυτά, απάλυνση της «αρρώστιας» της φτώχειας.

Τα πρώτα μέτρα ήταν ίδρυση Πτωχοκομείου και μιας και το αγαπημένο target group των φιλόανθρωπων ήταν οι ανήλικοι —τα «τέκνα του Ουγκώ»— τα Ορφανο-

τροφεία και Βρεφοκομεία ακολούθησαν. Ωστόσο, ήδη πρωτοεμφανίζεται η χρησιμοθηρική λογική: οι ανήλικοι αρχίζουν ν' αποκαλούνται «ζωντανό κοινωνικό κεφάλαιο» που θ' αποσβέσει την «ευεργεσία» που δέχτηκε αφού εκπαιδευτεί ως εργατικό δυναμικό προορισμένο για τις νέες βιομηχανίες και βιοτεχνίες ή ως υπηρετικό προσωπικό σε σπίτια μεγαλοαστών. Για την επίτευξη αυτού του ευγενούς στόχου ιδρύθηκαν τα δύο πρώτα Ορφανοτροφεία, το Χατζηκώνστα για αγόρια και το Αμαλίο για κορίτσια (αυτό δε το τελευταίο το σχεδίασε το 1845 ο αρχιτέκτονας Κλεάνθης έχοντας υπόψιν του το Πανοπτικόν του Μπένθαμ).

Πρωτοπόρα, αν και μοναδική εξαίρεση, η ιδιωτική πρωτοβουλία του βιομήχανου Λουκά Ράλλη που όταν το 1847 ιδρύει το μεταξουργείο του προσλαμβάνει 60 με 80 άπορα κορίτσια «σώζοντάς» τα από την αλητεία και την πορνεία και φροντίζοντας για την αναπαραγωγή τους με το γενναίο ποσό της **μίας** δραχμής ημερησίως (όσο κόστιζε ένα ζευγάρι κάλτσες που ο ίδιος παράγγελλε στην Αγγλία).

Η ακόμα αναιμική κρατική προσπάθεια ενσωμάτωσης των φτωχών και κυρίως ανήλικων αλητάκων και πειθάρχησής τους στα πρότυπα των συνθηκών της βιομηχανικής εργασίας μπορεί να θαυμαστεί στα ευαγή ιδρύματα Σεβαστοπούλειον, Εφηβαίον στις φυλακές Αβέρωφ, Εμπειρίκειον αργότερα το 1919, όπου το τερπνόν (εγκλεισμός) συνδυαζόταν με το ωφέλιμο (εκμάθηση κάποιας «τέχνης»). Η εργασία των φυλακισμένων κάνει επίσης την εμφάνισή της (φυλακές Συγγρού) και σύμφωνα με υπόμνημα του Εργατικού Κέντρου Αθήνας προς τη Βουλή το 1911 εκεί αποδίδεται η ανεργία και τα χαμηλά μεροκάματα των καρεκλοποιών.

Οι ίδιοι οι εργάτες —τον 19ο αιώνα μιλάμε ακόμα για παραδοσιακούς τεχνίτες που εργάζονταν αυτόνομα ή με συμβάσεις έργου— προκειμένου να αντιμετωπίσουν προβλήματα ασφάλισης δημιούργησαν αλληλοβοηθητικές ενώσεις. (Να θυμίσουμε ότι το «δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι» κατοχυρώθηκε μόλις το 1864 ύστερα από την έξωση του Όθωνα). Αυτό το είδος εργατικής οργάνωσης γινόταν ανεκτό επειδή ενσάρκωνε τη φιλελεύθερη αξία της αυτοβοήθειας. Σύμφωνα με την κυρίαρχη ιδεολογία εκείνης της εποχής, ο εργάτης ήταν ο ίδιος υπεύθυνος για τη δυστυχία του. Εννοείται ότι στις περισσότερες επιχειρήσεις δεν υπήρχε καμιά μέριμνα. *«Σε μερικές επιχειρήσεις γίνονταν αναγκαστικές κρατήσεις 10% επί του μισθού, οι οποίες χρησίμευαν για ν' αναγκάζουν τους εργάτες να ειδοποιούν εγκαίρως την επιχείρηση για την αποχώρησή τους, και επιστρέφονταν σε περίπτωση μεγάλης ανάγκης, αποχώρησης ή, στα εργαζόμενα κορίτσια, προικοδότησης. Καθώς οι κρατήσεις αυτές ήταν άτοκες, αποτελούσαν μάλλον ένα είδος αναγκαστικού δανείου προς όφελος της επιχείρησης και έναν τρόπο να ελέγχει την κινητικότητα και τη διαγωγή των εργατών. Έναντι αυτού όμως μπορούσαν να δανείζονται οι εργάτες σε ώρα ανάγκης.»*²³

Μελετώντας τη χρονολογική σειρά ίδρυσης των ταμείων ασφάλισης βγαίνει εύκολα το συμπέρασμα ότι ο θεσμός δεν δημιουργήθηκε για να καλύψει τις ανάγκες των εργαζομένων που είχαν μεγαλύτερη ανάγκη προστασίας, αλλά χρησιμο-

²³ Α. Λιάκος, ό. π.

ποιήθηκε από την κρατική εξουσία για να ενσωματώσει ομάδες εργαζομένων που θεωρούνταν απαραίτητοι για την ισχυροποίηση του έθνους-κράτους και τη διαχείριση της κρατικής εξουσίας. Το ταμείο συντάξεων των δημοσίων υπαλλήλων ιδρύθηκε το 1861. Φυσικά είχε προηγηθεί η ίδρυση ταμείων ασφάλισης για τους αξιωματικούς του στρατού (1852) και τους αξιωματικούς του πολεμικού ναυτικού (1856). Το 1861 ιδρύθηκε επίσης το Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο (NAT), των ναυτεργατών. Τα πρώτα εργατικά ταμεία (χωρίς να λογαριάζουμε τους δημόσιους υπάλληλους) είναι αποτέλεσμα αιματηρών εργατικών αγώνων. Τρανταχτό παράδειγμα οι απεργίες στα μεταλλεία του Λαυρίου, που συχνά λαμβάνουν το χαρακτήρα εξέγερσης. Το ταμείο τους τυπικά ιδρύθηκε με το νόμο περί μεταλλείων το 1861 αλλά άρχισε να λειτουργεί ουσιαστικά το 1901, μετά τις μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις του 1896. Αρχικά έδινε μόνο αποζημιώσεις για τα εργατικά ατυχήματα (αν και όταν αυτά γνωστοποιούνταν —πράγμα εντελώς αβέβαιο). Ακόμα και όταν μετά το 1920 επέκτεινε τις παροχές του αυτές ήταν υποτυπώδεις. Το 1934 ενσωματώθηκε στο ΙΚΑ. Έχει ενδιαφέρον να αναφέρουμε την ίδρυση των ταμείων συντάξεων των σιδηροδρομικών μετά την επιτυχημένη απεργία που έκαναν το 1906. Οι σιδηρόδρομοι ανήκαν σε διά-

φορες εταιρείες. Σε κάποιες απ' αυτές υιοθετήθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το ανταποδοτικό-κεφαλαιοποιητικό σύστημα: οι εισφορές του εργαζόμενου σχημάτιζαν έναν ατομικό λογαριασμό/ατομικό κεφάλαιο που τοκίζοταν και ανατοκίζοταν και τέλος επέστρεφε στον ασφαλισμένο κατά τη συνταξιοδότησή του.

Γενικά, η ίδρυση ταμείων είναι ευκαιριακού τύπου, από την άποψη πως έρχεται να απαντήσει σε απαιτήσεις ορισμένων κομματιών της εργατικής τάξης ή σε συγκεκριμένες ανάγκες του κράτους, χωρίς γενικευμένη σχεδίαση ασφάλισης. Ενώ, δεν πρέπει να αγνοείται το γεγονός ότι όπου υπήρξε εφαρμογή της ασφάλισης, έγινε με τρόπο επιφανειακό και σε έκταση περιορισμένη. Το 1922 ψηφίστηκε ο πρώτος ασφαλιστικός νόμος που δεν περιοριζόταν σε ειδική κατηγορία εργαζομένων. Πρόβλεπε ταμεία συντάξεων των επιχειρήσεων και κρατικά ταμεία συντάξεων. Εφαρμόστηκε μόνο μετά την αιματηρή καταστολή της γενικής απεργίας του 1923 για ν' αντισταθμίσει την απαγόρευση λειτουργίας των συνδικάτων και, καθώς κανείς δεν ήταν υποχρεωμένος να συμμορφωθεί μ' αυτόν αφού δεν περιλάμβανε κυρώσεις, κάλυψε μόλις 22.000 εργάτες. Μετά το 1924 ιδρύθηκαν κι άλλα κλαδικά ασφαλιστικά ταμεία με ειδική, ως συνήθως, νομοθεσία. Το σημαντικότερο ήταν το Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών (ΤΑΚ). Οι καπνεργάτες αποτελούσαν τον πιο πολυπληθή και τον πιο μαχητικό κλάδο της εργατικής τάξης. Η εργασιακή διαδικασία ελεγχόταν εξ ολοκλήρου απ' τους ίδιους. Ο εργατικός έλεγχος πραγματοποιούνταν από τις επιτροπές «σαλονιών» («σαλόني» λεγόταν ο χώρος της καπναποθήκης όπου γινόταν η επεξεργασία του καπνού). Οι επιτροπές συνεδρίαζαν συχνά, μοίραζαν τη δουλειά, την επό-

ππευαν, εκπροσωπούσαν τους εργάτες απέναντι στην εργοδοσία, ασκούσαν έλεγχο στο σωματείο. Το κύριο αίτημα των καπνεργατών μέσα στη δεκαετία του '20 ήταν ν' απαγορευτεί η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών. Η απελευθέρωση των εξαγωγών προκάλεσε μεγάλη ανεργία. Για να κατευνάσει τις αντιδράσεις το κράτος προχώρησε στη δημιουργία ασφαλιστικού ταμείου για τους άνεργους και στην καθιέρωση ασφάλισης συντάξεων και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Το ΤΑΚ εκτός από ασφαλιστικός οργανισμός, έγινε όργανο ρύθμισης της αγοράς εργασίας, όργανο διαχείρισης της ανεργίας, αναλαμβάνοντας το έργο της αποσυμφόρησης του κλάδου. Η πολιτική της αποσυμφόρησης είχε σα στόχο το σπάσιμο της μαχητικότητας του κλάδου. Αλλά και οι εργάτες προσπάθησαν να χρησιμοποιήσουν την ασφάλιση ως όπλο εναντίον του κράτους και των καπνεμπόρων. Το Μάιο του 1927 προχώρησαν σε απεργία ζητώντας οι πόροι του ταμείου να προέρχονται εξ ολοκλήρου από το κράτος, τους δήμους και τη φορολόγηση του καπνεμπορικού κεφαλαίου και να μη γίνεται κράτηση 6% επί του ημερομισθίου τους. Απαίτησαν επίσης να διοικούν οι ίδιοι το ταμείο. Γίνεται σαφές απ' την περίπτωση του ΤΑΚ (που κατά κάποιον τρόπο υπήρξε πρόδρομος του ΙΚΑ) ότι τα κρατικά ασφαλιστικά ταμεία δεν αποκρυστάλλωναν τις επιδιώξεις των εργατών, γι' αυτό έγιναν απ' την αρχή της θέσμισής τους ένα ακόμη πεδίο ταξικής αντιπαράθεσης. Όποτε οι προλετάριοι βλέπουν τον άμεσο πραγματικό τους μισθό να μειώνεται, αντιδρούν σε ταμεία που χτυπούν τις αποδοχές τους.

Μέχρι το 1930 η κρατική κοινωνική ασφάλιση δεν είχε γίνει κύριο και σοβαρό αίτημα, ούτε καν των κεντρικών συνδικαλιστικών οργανώσεων. Μετά τις απεργίες του 1928 αρχίζουν ν' ασχολούνται με το ζήτημα, κάτω από την πίεση του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, οι μεταρρυθμιστές βενιζελικοί, η ΓΣΕΕ και τα «Ανεξάρτητα» Εργατικά Συνδικάτα. Το 8ωρο, η καταπολέμηση της ανεργίας και η ασφάλιση μπαίνουν όλο και περισσότερο στην αιτηματολογία της ΓΣΕΕ.

Το 1930-1931, όταν η παγκόσμια κρίση θα αρχίσει να χτυπά και την Ελλάδα, οι κινητοποιήσεις εργαζόμενων και ανέργων θα αρχίσουν να περιστρέφονται γύρω από την εντεινόμενη τότε ανεργία, ζητώντας εκτός από εξασφάλιση θέσεων εργασίας, τη χορήγηση επιδομάτων ανεργίας ή την αύξησή τους, όπου προϋπήρχαν, καθώς και εκτάκτων ενισχύσεων στις περιόδους των εορτών. *Αυτοί είναι και οι πρώτοι αγώνες για την ανεργία που ξεπερνούν το συντεχνιακό χαρακτήρα με αιτήματα που περιλαμβάνουν όλους τους εργαζόμενους.* Η ΓΣΕΕ θα πάρει υποσχέσεις για κοινωνική ασφάλιση και για γραφεία ευρέσεως εργασίας από το Βενιζέλο. Το άνεργο όμως προλεταριάτο δε θα αρκестεί σ' αυτό και θα ξεπεράσει και πάλι τη συνδικαλιστική γραφειοκρατία: θα δημιουργηθούν επιτροπές ανέργων, συγκροτημένες όχι μόνο κατά κλάδο αλλά και κατά πόλη, συνοικία ή γειτονιά και στις οποίες θα συμμετέχουν άνεργοι, προσωρινοί και πιο σταθερά εργαζόμενοι. Οι αγώνες αυτοί των ανέργων άνοιξαν ένα σημαντικό κεφάλαιο της ιστορίας του εργατικού κινήματος, καθώς εισήλθαν σε αυτούς τους αγώνες μαζικά οι πρόσφυγες και οι γυναίκες, ενώ επιτεύχθηκε κάτι ιδιαίτερα κρίσιμο, η ενοποίηση εργαζομένων και ανέργων.

Από το τέλος της δεκαετίας του '20, το κράτος, με πρωτεργάτη τη βενιζελική

κυβέρνηση, παρεμβαίνει ενεργά στην άμβλυση της σύγκρουσης κεφαλαίου-εργασίας με πολλούς τρόπους. Απ' τη μια ψηφίζεται το Ιδιώνυμο που βάζει στο στόχαστρο το ΚΚΕ και τις μικρότερες αριστερές ομάδες για να περιορίσει τις διεκδικήσεις των εργατών στα όρια της νομιμότητας και από την άλλη προωθεί το συμπλήρωμά του, τις κοινωνικές ασφαλίσεις και την υποχρεωτική δεικνυσία του κράτους που στην πραγματικότητα καταργεί το δικαίωμα της απεργίας. Το νομοσχέδιο για τη δημιουργία του ΙΚΑ κατατέθηκε από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Βουρλούμη το Μάιο του 1932. Προέβλεπε ασφάλιση όλων των μισθωτών για εργατικά ατυχήματα, ασθένεια και γήρας. Προέβλεπε παροχές και επιδόματα μητρότητας αλλά δεν ασφάλιζε την ανεργία. Με τα χίλια ζόρια, ο νόμος ψηφίστηκε τελικά τον Οκτώβρη του 1934, με αρκετές τροποποιήσεις προς όφελος των εργοδοτών.²⁴ Μετά από τριετή προετοιμασία, εφαρμόστηκε απ' την κυβέρνηση Μεταξά, το Δεκέμβριο του 1937. Τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του ΙΚΑ ασφαλίστηκαν στις μεγάλες πόλεις 300.000 μισθωτοί. Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του '30, τα 3/4 σχεδόν των ασφαλισμένων εργατών υπάγονταν στο ΙΚΑ και οι υπόλοιποι σ' ένα πλήθος μικρότερων ασφαλιστικών οργανισμών.

Η πολιτική της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου ήταν εν μέρει απομίμηση πρακτικών του ιταλικού φασισμού και εν μέρει συνέχεια, επί το αυταρχικότερον, της δημοκρατικής πολιτικής του Βενιζέλου και άλλων κυβερνήσεων που προηγήθηκαν του Μεταξά. Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου ενίσχυσε τον κρατικό έλεγχο στην αγορά εργασίας. Επέκτεινε το σύστημα των «κλειστών» επαγγελματιών, απαγόρευσε τις απολύσεις χωρίς κυβερνητική άδεια, συστηματοποίησε τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, καθιέρωσε σε πολλούς κλάδους ελάχιστο κατώτατο ημερομίσθιο, κατήργησε το δικαίωμα της απεργίας και κρατικοποίησε το συνδικαλισμό. Δε θυσιάσε τα κοινωνικά αιτήματα στις οικονομικές απαιτήσεις των ατομικών καπιταλιστών και προχώρησε πέρα από το ΙΚΑ στη νοσοκομειακή οργάνωση της χώρας. Το καπιταλιστικό κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα είχε αρχίσει να γεννιέται. Όμως η αποστολή της δικτατορίας του Μεταξά, να βάλει τον κοινωνικό ανταγωνισμό στο γύψο, ανατράπηκε από τον πόλεμο, την εθνικοαπελευθερωτική αντίσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Στο τέλος του πολέμου το ΙΚΑ, πριν προλάβει καλά-καλά να ξεκινήσει, είχε χρεοκοπήσει ως ασφαλιστικός οργανισμός.

²⁴ Από την αρχή τα Εμπορικά και Βιομηχανικά Επιμελητήρια εναντιώθηκαν στην εφαρμογή της κοινωνικής ασφάλισης. Βασικά θεωρούσαν, και δεν είχαν άδικο, ότι σε περίπτωση ισχυροποίησης των εργατών οι ασφαλιστικές τους εισφορές θα μετακυλιόνταν, μέσω της αύξησης των μισθών, στους εργοδότες. Σ' αυτήν την κοντόφθαλμη λογική ο Βουρλούμης απάντησε ως εξής: «Αι κοινωνικά ασφαλίσεις... είναι το κατ' εξοχήν συντηρητικόν μέτρον των αστικών κοινωνιών. Είναι το μέτρον δι' ου δημιουργείται μια ασφαλιστική δικλείς κατά των βίαιων ανατροπών και επαναστάσεων. Ανευ των κοινωνικών ασφαλίσεων ο κομμουνισμός θα είχεν ίσως εγκατασταθεί πανίσχυρος εις όλην την Ευρώπην κατόπιν της ενσκηψάσης οικονομικής κρίσεως.» (Ελευθέρον Βήμα, 22 Ιουλίου 1934).

μορφές και κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής στην μεταπολεμική Ελλάδα

Όπως είδαμε, μέχρι τον πόλεμο δεν υπάρχει ουσιαστική κοινωνική ασφάλιση, παρά μόνο κλαδικά ταμεία που έχουν προκύψει από επιμέρους αγώνες των εργαζομένων. Μόνο ύστερα από τις εργατικές κινητοποιήσεις του '36 άρχισε το '37 να εφαρμόζεται ο νόμος για την κοινωνική ασφάλιση. Με τούτα και με κείνα πάντως από το 1915 έως το 1940 ο αριθμός των ασφαλισμένων αυξήθηκε από 4.583 σε 500.000 και των συνταξιούχων από 637 σε 36.138 άτομα.

Ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος ήρθε και εδώ να αναιρέσει ό,τι ελάχιστο κατακτήθηκε από τους εργατικούς αγώνες ενώ ταυτόχρονα προλεταριοποίησε βίαια μικροϊδιοκτητικά στρώματα της πόλης και μεγάλο κομμάτι του αγροτικού πληθυσμού. Με τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε δημιουργήθηκε η ευκαιρία μιας δεύτερης περιόδου πρωταρχικής συσσώρευσης κύρια μέσα από τα κυβερνητικά προγράμματα υποχρεωτικής μετακίνησης του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις και την εσωτερική μετανάστευση, καθώς και από τη γενικότερη υποτίμηση της εργατικής δύναμης. Το κράτος μεταπολεμικά συνέχισε να είναι κράτος καταστολής, ανοιχτά αντισυνδικαλιστικό, οι κοινωνικές δαπάνες του οποίου ήταν ελάχιστες. *Το ελληνικό κεφάλαιο συνέχισε και μετά τον εμφύλιο, όπως και προπολεμικά, να αντιμετωπίζει τον εργατικό μισθό σαν κόστος και μόνο και δεν αντιμετώπισε το ζήτημα του σχηματισμού κοινωνικού κεφαλαίου ως αναγνώριση και προσπάθεια αφομοίωσης των εργατικών αγώνων και των αιτημάτων τους.* Η εργατική δύναμη υποτιμάται σε μέγιστο βαθμό και επαναφέρεται στο προπολεμικό επίπεδο μόλις το 1960. Ταυτόχρονα το κράτος κατάφερε να εξάγει τις πιθανές κοινωνικές συγκρούσεις θεσμοθετώντας και συστηματοποιώντας την εξωτερική μετανάστευση.

Οι πολιτικές συγκρούσεις της δεκαετίας του '40 καθώς και η αναζήτηση του εύκολου κέρδους από την πλευρά των κρατικοδίαιτων καπιταλιστών —που δεν αναλαμβάνουν «επιχειρηματικούς κινδύνους» αλλά συνεχίζουν να επιβιώνουν στο θερμοκήπιο του προστατευτισμού— ανάγκασαν το καπιταλιστικό κράτος μετά τον πόλεμο να μην προχωρήσει σε μια βιομηχανική εκδοχή της ανάπτυξης που θα είχε ως αποτέλεσμα την ανάδυση μιας συμπαγούς βιομηχανικής εργατικής τάξης. Αντίθετα προτιμήθηκε η συσσώρευση σε συγκεκριμένους τομείς (γεωργία, οικοδομή, τουρισμός, τρόφιμα-ποτά, καπνός, δέρμα, έτοιμο ένδυμα), με αποτέλεσμα η περιορισμένη ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας —που λειτουργεί σταθερά υπό κρατική επιδότηση και προστασία— να εξαρτηθεί στενά από αυτούς τους τομείς και από τη διαδικασία επέκτασης της κατανάλωσης (βιομηχανία τσιμέντου - χάλυβα - λιπασμάτων κτλ). Αυτή η επιλογή οδήγησε στην ανασύσταση και την επέκταση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και της μικρής επιχείρησης τόσο στις πόλεις όπου οι αυτοαπασχολούμενοι κάλυψαν ανάγκες που δεν ήταν δυνατό να καλυφθούν από την υπανάπτυκτη μεγάλη βιομηχανία, όσο και στην ύπαιθρο μέσω των εμβασμάτων των με-

ταναστών.

Συμπερασματικά, το τεράστιο απόθεμα εργατικών χεριών από την αγροτιά, σε συνδυασμό με την τροφοδότηση της ελληνικής οικονομίας από εξωγενείς πόρους (μετανάστευση, αμερικάνικη οικονομική βοήθεια) δημιούργησε έναν τύπο καπιταλιστικής συγκέντρωσης που συνοδεύτηκε από διευρυμένη αναπαραγωγή της μικροϊδιοκτησίας. Δεν πρέπει όμως να θεωρήσουμε ότι την περίοδο αυτή, που η εργατική τάξη είναι υποτιμημένη και καταπιεσμένη από το κατασταλτικό μετεμφυλιακό κράτος, η μικροϊδιοκτησία προωθείται μόνο και μόνο επειδή το κράτος αναζητά τη νομιμοποίησή του από τα μικροαστικά στρώματα. Όπως έχουμε δείξει, η μικροϊδιοκτησία ήταν απ' το μεσοπόλεμο κιόλας το υποκατάστατο του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα.

Η κοινωνική πολιτική που ακολουθήθηκε μετά τον εμφύλιο πόλεμο επιβεβαίωσε την πρόθεση του ελληνικού κράτους να χρησιμοποιήσει τις κοινωνικές ασφαλίσεις όχι μόνο ως μέσο αναδιάταξης του τρόπου που η εργατική τάξη καταναλώνει το εισόδημά της αλλά και ως δίαυλο απορρόφησης κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση του κράτους ή την επιδότηση του ιδιωτικού κεφαλαίου. Με τον Ν.1611 του 1950 τα αποθεματικά των ασφαλιστικών οργανισμών δεσμεύονται στην Τράπεζα της Ελλάδος και αξιοποιούνται ως φτηνά δάνεια για την ενίσχυση της συσσώρευσης του κεφαλαίου και τη διατήρηση της υψηλής κερδοφορίας του. Γι' αυτό το σκοπό χρησιμοποιείται ο μηχανισμός των επιτοκίων: τα ταμεία υποχρεώνονται να καταθέτουν τα αποθεματικά τους στην Τράπεζα Ελλάδος με ύψος επιτοκίου μόλις 4% από το 1951 μέχρι το 1973, ύψος που αυξήθηκε σε 8% το 1983 και και έφτασε στα επίπεδα του τρέχοντος επιτοκίου καταθέσεων μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Μέσα σ' ένα γενικότερο πλαίσιο αυστηρής δημοσιονομικής και νομισματικής πειθαρχίας, επέκτασης των έμμεσων καταναλωτικών φόρων και περιορισμού των άμεσων σχεδόν αποκλειστικά στους μισθωτούς, θεσμοθέτησης της μεταφοράς δημοσιονομικών πόρων για τη στήριξη του ποσοστού κέρδους του ιδιωτικού κεφαλαίου και χαμηλού ποσοστού κοινωνικών δαπανών, το ΙΚΑ μετατράπηκε σ' όλη την μεταπολεμική περίοδο σ' έναν ακόμα φορέα άσκησης οικονομικής πολιτικής. Οι ασφαλιστικές εισφορές των βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, των επαρχιακών εφημερίδων, των ξενοδοχειακών μονάδων, των εξαγωγικών επιχειρήσεων και των ναυπηγείων ήταν εξαιρετικά μειωμένες. Η υπανάπτυξη των κοινωνικών ασφαλίσεων οφείλεται λοιπόν στην ιδιαιτερότητα του μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης και στον ιδιόμορφο τρόπο ρύθμισης της αγοράς εργασίας.

«Στην Ελλάδα, άτυπες για τις αναπτυγμένες χώρες μορφές εργασίας, όπως η αυτοαπασχόληση και η απλήρωτη βοηθητική οικογενειακή εργασία, η εποχιακή απασχόληση και η αδήλωτη/ανασφάλιστη εργασία, ήταν και είναι απόλυτα τυπικές, καθότι υπήρξαν πολύ εκτεταμένες και σε μερικούς τομείς/κλάδους κυρίαρχες... Ως προς τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας κατά την μεταπολεμική περίοδο, να σημειώσουμε ότι ήδη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50 είχε ψηφιστεί η νομοθεσία που αναγνώριζε όλες τις βασικές άτυπες μορφές μισθωτής απασχόλησης. Το 1945, ο Αστικός Κώδικας αντιμετώπισε ισότιμα τις συμβάσεις αορίστου και ορισμένου χρό-

νου (το νομικό πλαίσιο για τις συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου υπήρξε ιδιαίτερα ελαστικό, μη ορίζοντας ανώτατο αριθμό ανανεώσεων τους ή ανώτατο όριο συνολικής χρονικής διάρκειας), ενώ νομοθετικό διάταγμα του 1954 θεσμοθέτησε την εκ περιτροπής εργασία. Αντίθετα, η νομική αναγνώριση της μειωμένης απασχόλησης και της κατ' οίκον εργασίας έγινε έμμεσα, δηλαδή μέσω νομοθετημάτων που ρύθμισαν ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης. Τα νομοθετήματα αυτά υπήγαγαν αυτές τις μορφές στην υποχρεωτική ασφάλιση. Για τη μειωμένη απασχόληση, γίνεται μνεία στον Α.Ν. 1846/1951 του ΙΚΑ. Επίσης, το Ν.Δ. 3762/1957 όριζε ότι στην ασφάλιση του ΙΚΑ υπάγονταν οι ραπτεργάτες που απασχολούνται αυτοπροσώπως και κατά κύρια απασχόληση, έστω και αν χρησιμοποιούν βοηθητικά πρόσωπα, συνήθως όχι περισσότερα των τριών. Ανασφάλιστοι παρέμεναν οι εργαζόμενοι στο σπίτι που δεν ήταν ραπτεργάτες... Επιπρόσθετα, η διακοσμητική λειτουργία της Επιθεώρησης Εργασίας και η ανοχή των τοπικών αρχών ευνόησαν τη χρήση ανασφάλιστης εργασίας και τις συχνές παραβιάσεις της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας. Δεδομένου όμως ότι η επέκταση της υποχρεωτικής ασφάλισης στο σύνολο της χώρας έγινε βαθμιαία, ένα μέρος της ανασφάλιστης εργασίας ήταν απόλυτα νόμιμη.»²⁵

Έτσι δημιουργήθηκε ένα πολυδιασπασμένο και κορπορατίστικο σύστημα κοινωνικής πολιτικής με έντονα δυαδικό προσανατολισμό: από τη μια μεριά, προστατεύονταν οι κλάδοι που απαιτούσαν σταθερή εργασία και εντάσσονταν στα πολιτικά πελατειακά δίκτυα (ή ήταν μαχητικά διεκδικητικοί) —εξ ου και η δημιουργία πολλών ταμείων κύριας και επικουρικής ασφάλισης— και από την άλλη, είχαν γραμμένους κανονικά τους εργάτες και τις εργάτριες που δούλευαν με άτυπες μορφές εργασίας. Γι' αυτό η κοινωνική συναίνεση εξασφαλίστηκε, ως ένα βαθμό, με την παλιά καλή μέθοδο της μικροϊδιοκτησίας (στην μεταπολεμική περίπτωση, με την μέθοδο της αντιπαροχής και της οικοπεδοποίησης): η στήριξη του εργάτη και της εργάτριας από την οικογενειακή στέγη επέτρεψε την αμοιβή της εργατικής δύναμης κάτω από το κόστος της αναπαραγωγής της. Πράγμα που διευκόλυνε την ύπαρξη μιας περιορισμένης, επιλεκτικής και πειθαρχικής πρόνοιας. Παράδειγμα: το 1954, όταν ιδρύθηκε ο ΟΑΕΔ, θεσμοθετήθηκαν τα ειδικά και έκτακτα επιδόματα ανεργίας, από τα οποία με Υπουργικές Αποφάσεις αποκλείονταν όσοι άνεργοι ήταν εγγεγραμμένοι σε εκτός νόμου συνδικαλιστικές οργανώσεις και σωματεία. Πάντως τα επιδόματα ανεργίας, παρά τη μαζική ανεργία της περιόδου 1950-1965, ποτέ δεν ξεπέρασαν το γελίοιο ποσοστό του 5% των κοινωνικών δαπανών.

Η σχετική φιλελευθεροποίηση των αρχών της δεκαετίας του '60 οδήγησε στο ξέσπασμα της καταπιεσμένης εργατικής τάξης με αποτέλεσμα το '64 η Ελλάδα να είναι πρώτη χώρα στον κόσμο σε αριθμό ημερών απεργίας. Η αντίδραση των καπιταλιστών στην άνοδο της ταξικής πάλης υπήρξε άμεση με την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας το '67. Η χούντα είναι η «χρυσή εποχή» για το κεφάλαιο στην Ελλάδα, με καθήλωση των μισθών και κατακόρυφη αύξηση του ποσοστού κέρδους για

²⁵ Μ. Καραμεσίνη, Άτυπη απασχόληση και ο ρόλος του κράτους στην ελληνική αγορά εργασίας, ΕΚΚΕ τ. 100.

τους καπιταλιστές. Το κράτος σε αυτή την περίοδο προσπάθησε να ακολουθήσει την ίδια συνταγή συμπίεσης των εργατικών εισοδημάτων και στήριξης της μικροϊδιοκτησίας μέσω του οικοδομικού παροξυσμού και της φορολογικής πολιτικής (με την άμεση φορολογία ν' αποτελεί μικρό μέρος της έμμεσης). Όμως, η ταξική, και όχι απλά φοιτητική, εξέγερση του Νοέμβρη απέδειξε στην άρχουσα τάξη ότι ο κίνδυνος μιας γενικευμένης κοινωνικής ανατροπής ήταν ορατός και η μεταπολίτευση ήρθε ως προσπάθεια ευρωπαϊκής αναγνώρισης και εσωτερικής νομιμοποίησης από την πλευρά του κεφαλαίου.

Μέχρι τη μεταπολίτευση λοιπόν το καπιταλιστικό κράτος είναι κύρια κατασταλτικό, με δαπάνες που αφορούν κυρίως το στρατό, την αστυνομία καθώς και τη στήριξη ενός ευάριθμου μικροαστικού στρώματος που προέκυψε από τις ανώτερες βαθμίδες της μικροϊδιοκτησίας και εξυπηρέτησε τη νομιμοποίησή του.

~~99 99~~

Μετά την καθήλωση του εργατικού κινήματος κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, οι ταξικοί αγώνες ξεσπούν με μεγάλη ένταση και βία στη μεταπολίτευση με την εμφάνιση της βιομηχανικής εργατικής τάξης στο προσκήνιο, πράγμα που εξηγείται και από την άνοδο του βαθμού συγκέντρωσης της βιομηχανίας από το '70 ως το '80. Οι εργάτες αυτοοργανώνονται στους χώρους δουλειάς μέσω των εργοστασιακών επιτροπών και σωματείων, υιοθετούνται ριζοσπαστικά αιτήματα, η βιομηχανική εργατική τάξη βγαίνει από το περιθώριο. Οι προσπάθειες καταστολής του κινήματος τόσο από το κράτος όσο και από τη σταλινική εσωτερική αστυνομία του νομιμοποιημένου πλέον ΚΚΕ αποτυγχάνουν, αφού οι πρώτοι απέναντι στους οποίους αντιπαράτεται το βιομηχανικό προλεταριάτο στις άγριες απεργίες της περιόδου αυτής είναι οι συνδικαλιστές του ΚΚΕ. Όταν αρχίζουν να μπαίνουν στο διεκδικητικό κίνημα οι εργάτες στις τράπεζες, στο δημόσιο τομέα, στις ΔΕΚΟ και στις οικοδομές οι ώρες απεργίας αυξάνουν σε πολύ μεγάλο βαθμό και κορυφώνονται το 1980. Το προλεταριάτο αρνείται τη συνέχιση της υποτίμησης του και το συγκριτικό πλεονέκτημα της ελληνικής βιομηχανίας —η φτηνή, πειθαρχημένη εργασία— εξανεμίζεται (από το 1974 ως το 1980 το πραγματικό ωριαίο κόστος εργασίας σχεδόν διπλασιάζεται και η παραγωγικότητα συνεχώς πέφτει).

Αν λοιπόν μέχρι το '74 τα κέρδη αυξάνονταν σε βάρος του άμεσου μισθού τώ-

ρα τα πράγματα διαφοροποιούνται ριζικά. Από την άλλη μεριά το κράτος παύει να αντιμετωπίζει τον εργατικό μισθό απλά σαν κόστος, και προσπαθεί να διαχειριστεί τα αιτήματα του εργατικού κινήματος για αυξήσεις μισθών και δημόσιων δαπανών με έναν αποδοτικό τρόπο. Αυτό αντικατοπτρίζεται στις κοινωνικές δαπάνες που αν και δεν αυξάνονται σημαντικά στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, στη συνέχεια αρχίζουν να ανεβαίνουν και «εκρήγνυνται» στα μέσα της δεκαετίας του '80 καθώς και στο γεγονός ότι σταδιακά επεκτείνεται η ασφαλιστική κάλυψη σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Η αφομοίωση και διαχείριση των αιτημάτων του εργατικού κινήματος ξεκινά πιο συστηματικά με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το '81, χρονολογία που σηματοδοτεί το θρίαμβο των πολιτικών μορφών με τις οποίες οι έως τότε «μη προνομιούχοι» ενσωματώθηκαν τελικά στη δημοκρατική κοινότητα του κεφαλαίου: το κράτος των κομμάτων και των συνδικαλιστικών παρατάξεων (το 1982 εισήχθη η απλή αναλογική για την εκλογή διοίκησης των συνδικαλιστικών οργανώσεων που πλέον αποτελούσαν μικρογραφίες της βουλής και απορρόφησαν κάθε κατάλοιπο εργατικής αυτονομίας). Δείκτης της επέκτασης της πολιτικής-κομματικής διαμεσολάβησης είναι η αύξηση του αριθμού των μελών των κομμάτων. Το 1975, τα μέλη των κομμάτων δεν ήταν πάνω από 20.000. Το 1985 έφτασαν τις 600.000!

Την ίδια εποχή ο τύπος της μισθωτής σχέσης στην Ελλάδα αρχίζει ν' αλλάζει. Η διόγκωση του επιχειρηματικού κρατικού τομέα (συνυπολογίζοντας τις χρεωμένες «προβληματικές» επιχειρήσεις που οι ιδιοκτήτες τους τις εγκατέλειψαν στο κράτος), η ανάπτυξη του αναπαραγωγικού κρατικού τομέα υπηρεσιών και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη τετραετία οδήγησαν σε μια διαδικασία σχετικής σύγκλισης με το δυτικό φορντιστικό πρότυπο μισθωτής απασχόλησης (τη στιγμή που αυτό ήταν ήδη σε βαθιά κρίση!) Στο τέλος της δεκαετίας του '80, ο στενός και ευρύτερος δημόσιος τομέας συγκέντρωνε το 40% του συνόλου των μισθωτών. Πάντως, όπως θα δούμε παρακάτω, η ανάπτυξη της πλήρους και ρυθμισμένης απασχόλησης δεν περιορίσε τις άτυπες μορφές εργασίας. Εδώ μας ενδιαφέρει να τονίσουμε ότι σε πολλές κρατικές ή κρατικοποιημένες επιχειρήσεις γίνεται προσπάθεια σύνδεσης μισθού και παραγωγικότητας και επιχειρείται η επιβολή νέων μορφών πειθαρχίας μέσω θεσμών «αυτοδιαχείρισης», «συνυπευθυνότητας» κτλ. Αυτή η απόπειρα όμως αποτυγχάνει αφού στην πράξη καμία σύνδεση παραγωγικότητας και μισθού δε γίνεται. Το κράτος λοιπόν αναγκάζεται να πληρώσει, έχοντας μετατραπεί στο μεγαλύτερο εργοδότη της χώρας, στηριζόμενο σε πόρους που προέρχονται τόσο από την αύξηση των ελλειμμάτων, όσο και από τη σχετική άνοδο της άμεσης φορολογίας (των πιο υψηλόμισθων μισθωτών κυρίως).

Παρά την αύξηση των δημόσιων δαπανών από 14% το 1980 σε 20,9% το 1985 δεν είναι δυνατόν να ισχυριστεί κανείς ότι πραγματοποιήθηκε ο σχηματισμός κοινωνικού κεφαλαίου με τον τρόπο που έγινε αυτό στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Η άνοδος των δημόσιων δαπανών την πρώτη κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αύξηση των συντάξεων, των μισθών και των ημερομισθίων και όχι στη γενικότερη ανάπτυξη των δημόσιων επενδύσεων, των δαπανών ασφάλισης και ασθένειας και της «κοινωνικής πρόνοιας»

(το ρόλο της «κοινωνικής πρόνοιας» στην Ελλάδα τον διατηρεί ακόμη η οικογένεια). Το κοινωνικό κράτος της δεκαετίας του '80 δε φαίνεται να είχε ως σκοπό την εξασφάλιση των κοινωνικών προϋποθέσεων για την επέκταση της καπιταλιστικής συσσώρευσης, αλλά τη διαχείριση του «κοινωνικού κόστους» της κρίσης αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης που προκάλεσε η μείωση των εξωτερικών πόρων, η άνοδος των κοινωνικών απαιτήσεων και των ταξικών αγώνων και η προϊούσα αποβιομηχάνιση. Γι' αυτό άλλωστε το βάρος έπεσε στη λαϊκίστικη εισοδηματική πολιτική και τη διατήρηση του επιπέδου της απασχόλησης. Η «εξασφάλιση» των εργατών στην Ελλάδα, ταυτίστηκε με το διορισμό στο δημόσιο και τη συντήρηση των «προβληματικών» επιχειρήσεων από το κράτος. Στη συνέχεια, την εποχή που ξεκινάει η πολιτική της «λιτότητας», το 1985, η ενοχοποίηση των «εξασφαλισμένων» εργατών χρησιμοποιήθηκε ως το νέο όπλο ενάντια στις «κατακτήσεις» του εργατικού κινήματος με το κλείσιμο των προβληματικών και τη συμπίεση των μισθών και των δημόσιων δαπανών. Η κρατικοποίηση και η αύξηση των κοινωνικών δαπανών λοιπόν αποτέλεσε ένα νέο τρόπο ενσωμάτωσης της ταξικής πάλης, ένα νέο τρόπο άρνησης της εργατικής αυτονομίας —ολότελα όμως διαφορετικό σε σχέση με αυτό που συνέβη στις καπιταλιστικές μητροπόλεις, αφού η όποια απόπειρα σχηματισμού κοινωνικού κεφαλαίου αυτοχειριάστηκε από τις κρατικές πολιτικές και χρησίμευσε ξανά ως τρόπος άμεσης χρηματοδότησης των ιδιωτικών επενδύσεων.

— 99 —

Ας δούμε για παράδειγμα το περιβόητο έλλειμμα του ΙΚΑ. Το έλλειμμα εμφανίζεται για πρώτη φορά το 1981. Ενώ το 1979 υπήρχε πλεόνασμα της τάξης των 2,5 δις δρχ., το 1981 τα έσοδα αυξάνονται μόνο κατά 49% και τα έξοδα κατά 76% κι έτσι παρουσιάζεται έλλειμμα της τάξης των 11 δις δρχ. Η κύρια πηγή εσόδων του ΙΚΑ (οι εισφορές εργοδοτών και εργαζομένων) παρουσίασαν το 1981 πολύ μικρή

αύξηση σε σχέση με τη αύξηση των δαπανών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι παροχές των συντάξεων αυξήθηκαν εκείνη τη χρονιά κατά 80% και οι παροχές του κλάδου ασθένειας κατά 70%. Σε τι οφειλόταν αυτή η απόκλιση εσόδων και δαπανών; Ήταν απλώς ένα πρόβλημα κακής διαχείρισης ή γήρανσης του πληθυσμού, όπως ισχυρίζονται οι εκθέσεις του ΔΝΤ για την Ελλάδα και οι νεοφιλελεύθεροι ιδεολόγοι που άρχισαν να σκάνε μύτη τη δεκαετία του '80; Όλες οι μελέτες που δεν εμπνέονται απ' τον ακραίο νεοφιλελευθερισμό και ερευνούν με πιο σοβαρό τρόπο τη μείωση των εσόδων του ΙΚΑ διαπιστώνουν ότι η κρίση της κοινωνικής ασφάλισης οφείλεται κυρίως σε άλλα αίτια.²⁶ Σύμφωνα μ' αυτές τις μελέτες, μια από τις σημαντικότερες αιτίες μείωσης των εσόδων του ΙΚΑ ήταν ο τρόπος που το κράτος και το ιδιωτικό κεφάλαιο χρησιμοποίησαν τ' αποθεματικά του ασφαλιστικού φορέα καθόλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Τράπεζα της Ελλάδας δέσμευε τ' αποθεματικά του ΙΚΑ μέχρι το 1984 με επιτόκιο κατώτερο εκείνου των καταθέσεων ταμειυτηρίου. Η συνεχιζόμενη διαρροή πόρων του ΙΚΑ εξαιτίας αυτού του τρόπου χρησιμοποίησης των αποθεματικών του εκτιμήθηκε το 1992 ότι ήταν σχεδόν διπλάσια από το έλλειμμα του Ιδρύματος (που ήταν τότε ήδη 600 δις). Την ίδια στιγμή το ΙΚΑ για να καλύψει τα ελλείμματά του υποχρεωνόταν να δανείζεται από τις τράπεζες με επιτόκιο της τάξης του 32%-35%. Έτσι η επιβάρυνση του ΙΚΑ από τόκους δανείων ξεπέρασε τα 400 δις την περίοδο 1990-92. Το σημαντικό είναι ότι όταν το ΙΚΑ βρίσκεται στην καθαυτό διανεμητική του περίοδο από το 1980 και μετά (η μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των συνταξιούχων παρατηρείται στο διάστημα 1980-81 και 1985-86 ενώ αυξάνεται και το ίδιο το ποσό των συντάξεων) τα κεφαλαιοποιητικά στοιχεία του έχουν διαβρωθεί σε τέτοιο βαθμό που του

²⁶ Μια τέτοια έρευνα είναι, π.χ. η μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ με τίτλο *Η κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα: Η περίπτωση του ΙΚΑ* (1993) απ' την οποία έχουμε αντλήσει τα στοιχεία που παραθέτουμε εδώ. Παράλληλα με την «επιστημονικότητα» της ανάλυσης αυτής της ΓΣΕΕ υπάρχει όμως και η πολιτική σκοπιμότητα: οι συνδικαλιστές είναι υπέρ ενός μικτού συστήματος ασφάλισης (αναδιανεμητικού και κεφαλαιοποιητικού) που θα τους επιτρέψει επίσης να έχουν αυξημένη συμμετοχή στη διαχείριση των επικουρικών ταμείων και του ταμείου του ΙΚΑ. Να γιατί είναι αντίθετοι στους μέχρι τώρα χειρισμούς του κράτους που τους άφηνε έξω από τη διαχείριση των ταμείων (τα οποία συγκεντρώνουν το κοινωνικό μεταβλητό κεφάλαιο που οι συνδικαλιστές αποκαλούν «συλλογική περιουσία των εργαζομένων») και γιατί είναι εξίσου αντίθετοι σε μια μελλοντική πιθανή εφαρμογή ενός συστήματος τριών πυλώνων που θα τους υποβαθμίσει ακόμα περισσότερο.

Από την άλλη, όποιος θέλει να γελάσει πικρά διαβάζοντας νεοφιλελεύθερες ιδεολογικές παπάρες μπορεί ν' ανατρέξει στο πρόσφατα εκδοθέν βιβλίο του τραπεζίτη Παναγή Βουρλούμη με τίτλο *Το ασφαλιστικό με απλά [απλοϊκά] λόγια* (2002), το οποίο φυσικά παρακάμπτει το ζήτημα του ΙΚΑ. Εκεί θ' ανακαλύψει ότι η κρίση του ασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα οφείλεται στις «χαριστικές ασφαλιστικές ρυθμίσεις» του κράτους προς τους δημόσιους υπάλληλους! Αυτό είναι το ιδεολογικό επιχείρημα που απαιτεί η εξίσωση των συντάξεων προς τα κάτω.

απομένουν μόνο οι εισφορές για τους νεότερους ασφαλισμένους. Εδώ όμως, στην εισφοροδιαφυγή των αφεντικών, βρίσκεται ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας κρίσης. Η εισφοροδιαφυγή εκτιμάται στο επίπεδο του 15-20% των εσόδων του ΙΚΑ. Ο οργανισμός «αδιαφορεί» για την εξακρίβωση της ασφαλιστέας ύλης (δηλαδή των πραγματικών αποδοχών και της διάρκειας απασχόλησης) και κάνει συστηματικά ευνοϊκές ρυθμίσεις για τις διάφορες καθυστερούμενες οφειλές (το '91 οι οφειλές των επιχειρήσεων προς το ΙΚΑ ανέρχονταν σε 137 δις από τα οποία τα 102 δις από ιδιωτικές επιχειρήσεις και τα υπόλοιπα από δημόσιες). Πρόκειται για «αδιαφορία» που οφείλεται, όπως έχουμε ήδη πει, στην κρατική πολιτική ενθάρρυνσης της παραβίασης της εργατικής και της κοινωνικής νομοθεσίας. Στην Ελλάδα είναι εκτεταμένο το φαινόμενο της μη δήλωσης εργαζόμενων στο ΙΚΑ και η παντελής αποφυγή καταβολής εισφορών (η παραοικονομία ανέρχεται στο 35% του ΑΕΠ). Να τι έδειξε μια έρευνα της ΓΣΕΕ στις αρχές της δεκαετίας του '90:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Ανασφάλιστα τμήματα εργαζόμενων (30.8.1991)	
Άνεργοι	400.000
Απασχολούμενοι στο φασόν	150.000
Απασχολούμενοι με μερική απασχόληση	120.000
Συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας	140.000
Εργαζόμενα ανήλικα παιδιά	150.000
Ξένοι εργάτες	300.000
Εργαζόμενοι στα σπίτια τους (νοικοκυρές)	1.500.000
Σύνολο	2.760.000

Πηγή: Πόρισμα για την αναμόρφωση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, ΓΣΕΕ, 1992.

Ας σημειώσουμε ότι από τότε μέχρι σήμερα ο αριθμός των άνεργων, των μερικώς απασχολούμενων και των ξένων εργατών έχει ανέβει.

Να λοιπόν τι είναι η περίφημη κρίση της κοινωνικής ασφάλισης τη δεκαετία του '80: **στο έλλειμμα του ΙΚΑ αντικατοπτρίζεται η κρίση του μεταπολεμικού τύπου καπιταλιστικής ανάπτυξης (κρίση εκμεταλλευσιμότητας της εργασίας, άνοδος των απαιτήσεων των μισθωτών, πτώση κερδοφορίας του κεφαλαίου)**. Το κράτος άπληστησε στην ταξική πάλη αυξάνοντας τις κοινωνικές παροχές χωρίς ν' αποδεσμεύσει τα αποθεματικά του ΙΚΑ από το τραπεζικό σύστημα και να χτυπήσει την εισφοροδιαφυγή των αφεντικών. *Η ακόμα μεγαλύτερη αύξηση των κοινωνικών δαπανών μετά το '81 δεν είναι καθυστερημένη εφαρμογή του δυτικού μοντέλου κοινωνικού κράτους γιατί δε συνοδεύει μια ανερχόμενη συσσωρευτική διαδικασία αλλά απαντάει σε μια περίοδο ύφεσης: άρα είναι αμυντική κίνηση του κεφαλαίου*. Η αναγκαστικά αμυντική και αντιφατική πολιτική του κράτους (στήριξη των μικρομεσαίων και «προβληματικών» επιχειρήσεων μέσω των εισφοροαπαλλαγών και της εισφοροδιαφυγής

και ταυτόχρονα άνοδος των κοινωνικών παροχών που νομιμοποιούν το σύστημα) οδήγησε μέσα στη δεκαετία του '80 το ΙΚΑ σε ακόμα μεγαλύτερο έλλειμμα. Επιπλέον, η δραματική ανατροπή της αναγκαίας σχέσης ασφαλισμένων-συνταξιούχων (στα περισσότερα ταμεία η σχέση αυτή έπεσε κάτω από την αναγκαία αναλογία 1:4 και στο ΙΚΑ έφτασε το 1990 το 1:2,7) είναι μια πλευρά της βαθιάς κρίσης της κοινωνικής αναπαραγωγής στα τέλη της δεκαετίας του '80: άρνηση των γυναικών να είναι αναπαραγωγικές μηχανές και νοικοκυρές, εκούσια προσφορά ανασφάλιστης εργασίας εκ μέρους των νέων που αρνούνται το προδιαγεγραμμένο σχήμα οικογένεια-35 χρόνια σταθερή δουλειά-σύνταξη, εκούσια παράταση της φοιτητικής ζωής όπου υπήρχε η σχετική δυνατότητα. Τελικά έπρεπε το κράτος να επιλέξει μια «λύση» στο «πρόβλημα»: επέλεξε φυσικά τη «λύση» που έθιγε όχι το κεφάλαιο αλλά τους ασφαλισμένους εργάτες.

Από το '85 και μετά το κράτος χρησιμοποιεί την κρίση του εξωτερικού χρέους για να περάσει στην αντεπίθεση. Επανέρχεται δυναμικά σε μια πολιτική ανασύστασης του ποσοστού κέρδους των καπιταλιστών και αφήνει έξω από τη νέα συμμαχία κεφαλαίου, κράτους και μικρομεσαίων την εργατική τάξη. Οι μισθοί μειώνονται κατά 12,5% και τα κέρδη αυξάνονται κατά 150% από το '85 ως το '87. Η διετία αυτή όμως σημαδεύεται από την ένταση των κοινωνικών αγώνων της «εξασφαλισμένης» εργατικής τάξης (απεργίες καθηγητών, ΔΕΚΟ κλπ), που συνεχίζει να έχει επιθετικά αιτήματα τραβώντας όλη την τάξη προς τα πάνω. Οι αγώνες αυτοί ανάγκασαν το ΠΑΣΟΚ να πάρει πίσω την πολιτική «λιτότητας» και η μείωση των μισθών να πέσει στο μισό του αρχικού της μεγέθους. Το κυρίως έργο της καπιταλιστικής αντεπίθεσης θα το αναλάβαν τελικά στις αρχές της δεκαετίας του '90 οι οικουμενικές και νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις της «κάθαρσης».

1000+1 νόμοι και πρακτικές για τη μετατροπή του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης σε ατομικοποιημένο και ανταποδοτικό

Όπως είδαμε, το κρατικό μόρφωμα που κυριάρχησε στις λεγόμενες δυτικές κοινωνίες, το κοινωνικό κράτος, στηρίχθηκε σε μια μορφή άμβλυνσης των ταξικών αντιθέσεων με στόχο τη μετατροπή τους σε μοχλό καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Η επίτευξη αυτού του στόχου (θα) επέτρεπε την ανάδυση —για πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού— ενός συλλογικού καπιταλιστή, που (θα) είχε επιπλέον τη δυνατότητα να χαράζει μέσω αυτής της άμβλυνσης μια πολιτική καπιταλιστικής ανάπτυξης σε βάθος χρόνου, προσδοκώντας έτσι ήπιες και ελεγχόμενες καπιταλιστικές κρίσεις υπερσυσσώρευσης. (Ας θυμηθούμε τα άτυπα δυτικά πενταετή πλάνα ανάπτυξης).

Με τη λογική του «τίποτε μονιμότερον του προσωρινού» και με την προϋπόθεση ότι:

α) η ικανοποίηση των «λογικών» εργατικών αιτημάτων, και

β) η εν γένει βελτίωση των όρων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης

θα προέκυπταν μόνο από τη συνεχή αύξηση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, την οποία θα στήριζε η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, το κεφάλαιο, «ξεπερνώντας» πρόσκαιρα και τις δικές του εσωτερικές αντιθέσεις, προήγαγε εν τέλει αυτήν την πολιτική λογική σε πρωτεύοντα παράγοντα χάραξης της μεταπολεμικής καπιταλιστικής κρατικής στρατηγικής. Και μαζί μ' αυτήν, αγκάλιασε και το απαραίτητο συμπλήρωμά της: τα συνδικάτα ως μηχανισμό μεσολάβησης. Σ' αυτά αναγνώρισε τον ρόλο εκείνου που αμβλύνει τις ταξικές διαφορές —στην προκειμένη περίπτωση, εκείνου που θα φρόντιζε ώστε να μην υπονομεύεται η αυξανούσα συσσώρευση, άρα και το ίδιο το κοινωνικό κράτος που στηρίζεται σ' αυτήν, από «παράλογα» εργατικά αιτήματα και «ανεξέλεγκτη» ταξική δράση.

Από την αυξανούσα άντληση υπεραξίας, τα συνδικάτα διεκδικούσαν ένα κομμάτι της, πράγμα που επέτρεπε έτσι στο κράτος να ασκήσει κοινωνική πολιτική, βελτιώνοντας τους όρους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Βελτίωση με την οποία το κεφάλαιο και το κράτος του προσδοκούσαν ότι θα βελτίωναν αέναα τους όρους συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Όστόσο η ποσότητα και —ενίοτε— η ποιότητα των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης από το μέσον περίπου της δεκαετίας του 1960, κυρίως στη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, καθώς και οι μορφές δράσης με τις οποίες εκφράστηκαν τόσο αυτές οι διεκδικήσεις όσο και η «άρνηση» της εργασίας (συνεχείς απουσίες από τη δουλειά, λούφα, επιβράδυνση ρυθμού παραγωγής, φυγή —εν τέλει— από το εργοστάσιο) οδήγησαν στην πτώση των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και σε κρίση του μοντέλου κοινωνικής αναπαραγωγής. Έτσι η αυτόνομη αύξη-

ση της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου άρχισε σιγά-σιγά να υπονομεύει την αυξανούσα συσσώρευση του κεφαλαίου, την οποία προϋπέθετε η ύπαρξη του κοινωνικού κράτους. Αυτή η υπονόμηση συμβάδισε με την εργατική αμφισβήτηση δύο στηριγμάτων του κοινωνικού κράτους: της σοσιαλδημοκρατικής κρατικής πολιτικής και των συνδικάτων.

Ολοφάνερα, η υπονόμηση της αυξανούσας συσσώρευσης, ως βάσης της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ρύθμισης, από την εντεινόμενη εξεγερσιακή διάθεση κομματιών της εργατικής τάξης, ώθησε σε κρίση την ίδια την καπιταλιστική κοινωνική σχέση. Το κεφάλαιο και το κράτος του έκριναν ως αναγκαία την, μεταξύ άλλων, υιοθέτηση πολιτικών που θα μετακύλιαν σιγά-σιγά το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στην ίδια την εργατική τάξη. Αν για το κεφάλαιο ήταν φανερό ότι η συγκεκριμένη μεταπολεμική μορφή του κοινωνικού κράτους δεν ικανοποιούσε πλέον τις ανάγκες του, εξίσου φανερό ήταν ότι οι ανάγκες του δεν μπορούν να ικανοποιηθούν δίχως τη διατήρηση ενός συλλογικού καπιταλιστή (κράτος) και ενός μηχανισμού μεσολάβησης (συνδικάτα).

Επομένως, οι αρχικές απόπειρες του κεφαλαίου να αντιμετωπίσει την καπιταλιστική κρίση στην αρχή της δεκαετίας του '70 (φυγή κεφαλαίων σε χώρες με φθηνή εργατική δύναμη, περικοπές μισθών και επιδομάτων) έπρεπε να δώσουν τη θέση τους ή μάλλον να αποτελέσουν συνιστώσες μιας γενικής αναδιάρθρωσης της μεταπολεμικής καπιταλιστικής σχέσης, η οποία δεν θα ακύρωνε ούτε κάθε έννοια Πρόνοιας (επί ποινή πιθανού γενικευμένου ταξικού πολέμου), ούτε το κράτος ως συλλογικό καπιταλιστή (επί ποινή πιθανής αποσάθρωσης του καπιταλισμού λόγω των εσωτερικών του αντιθέσεων).

Αντιθέτως, θα στόχευε στην αναπροσαρμογή της σχέσης κεφαλαίου – προλεταριάτου, πάντα στα πλαίσια ενός κοινωνικού κράτους, με όρους λιγότερο δαπανηρής εκμεταλλευσιμότητας, πειθάρχησης και διαίρεσης της εργατικής δύναμης με την προσδοκία ότι η κερδοφορία των κεφαλαίων θα αρθεί γρήγορα στο ύψος εκείνου που αντιστοιχεί στην τότε/σημερινή συσσώρευση του κεφαλαίου.

Το κεφάλαιο και το κράτος του, όποτε θεωρούν αναγκαία μια μεταρρύθμιση και, πολύ περισσότερο, μια γενική αναδιάρθρωση της καπιταλιστικής σχέσης, υιοθετούν πολιτικές που εμφανίζουν την αναγκαία γι' αυτά αναδιάρθρωση ως κοινωνική απαίτηση. Έτσι, η εκάστοτε καπιταλιστική κρίση, δηλαδή η κρίση των ταξικών σχέσεων, παρουσιάζεται ως κρίση εντός του προλεταριάτου μεταξύ «ανεύθυνων» παροχών υπηρεσιών και «πελατών» με λογικές απαιτήσεις. Αυτό είναι κάτι που το βλέπουμε καθαρά τα τελευταία χρόνια. Ο δάσκαλος «που δεν μορφώνει το παιδί μου», ο γιατρός «που θέλει φακελάκι και αδιαφορεί για την υγεία μου», αποτελούν στην ουσία τις προφάσεις που ανοίγουν ήδη το δρόμο στην αναγκαία για τα συμφέροντα του καπιταλισμού γενική αναδιάρθρωση. Καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κοινωνικοποιείται συνεχώς, υπάγοντας στο κεφάλαιο όλο και περισσότερους τομείς της ζωής, βρισκόμαστε ενώπιον του ιστορικού φαινομένου της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης ως τάξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και επικοινωνίας. Αυτή τη διαδικασία τη βιώνουμε καθημερινά ως διαχωρισμένα άτομα,

ανταγωνιστικά το ένα προς το άλλο. Πολιτικά, η σοσιαλδημοκρατία ενίσχυσε αυτό το διαχωρισμό δημιουργώντας τις απαραίτητες ιστορικές προϋποθέσεις του νεοφιλελευθερισμού που την ακολούθησε. Αυτό είναι κάτι που το βλέπουμε καθαρά στην αδυναμία κυκλοφορίας των κλαδικών αγώνων ενάντια στην αναδιάρθρωση.

Στην Ελλάδα, η ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών αγώνων, από το 1973 και μετά, στην ουσία ακύρωσε την πρώτη προσπάθεια —που άρχισε με την επιβολή της δικτατορίας— του ελληνικού βιομηχανικού κεφαλαίου να μεγεθυνθεί και να αποτινάξει έτσι τον μικρομεσαίο του χαρακτήρα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την άνοδο της «προοδευτικής» φράξιας του ελληνικού κεφαλαίου στην εξουσία και την υιοθέτηση πολιτικών που στόχευαν στην άμβλυση της όξυνσης των ταξικών αγώνων (αυξήσεις μισθών και επιδομάτων, αναγνώριση της αριστεροεθνικής αντίστασης, σύνταξη αγροτών, «συμβούλια εργασίας» και «συνδιαχείριση»).

Αυτό έγινε σε πλήρη αναντιστοιχία με την υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ, όπου οι «περιφερειακής φύσεως» διορθωτικές πολιτικές σχετικά με το κοινωνικό κράτος έδιναν ήδη τη θέση τους, από το 1979 και μετά, σε πολιτικές ριζικής αναδιάρθρωσης της μεταπολεμικής καπιταλιστικής κοινωνικής σχέσης.

Έτσι, την επιχειρούμενη στην Ελλάδα άμβλυση των ταξικών αντιθέσεων διαδέχθηκε γρήγορα η πολιτική των «θυσιών» τη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ και ακόμη γρηγορότερα οι πολιτικές γενικής αναδιάρθρωσης μετά το 1989, τις επιπτώσεις των οποίων όλοι βιώνουμε.

— 99 —

Από το 1990 και μετά, κάθε σύνταξη νομοσχεδίου και κάθε ψήφιση νόμου, γίνεται στα πλαίσια της επιβολής αυτής της αναδιάρθρωσης. Αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις του εκπαιδευτικού συστήματος, συνεχής ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων, νόμοι επί νόμων περί μετανάστευσης, αυξήσεις μισθών που στην ουσία ισοδυναμούν με μείωσή τους (ο μέσος σημερινός μισθός αντιστοιχεί στο 80 % του μέσου μισθού του 1985 ...), περικοπές επιδομάτων, παροχών και προσφερόμενων υπηρεσιών, αλληπάλληλες «επιδιορθώσεις» στο Εθνικό Σύστημα Υγείας, μέχρι σημείου λειτουργίας του με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια, και αλληπάλληλες μεταρρυθμίσεις του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης.

Στόχος αυτών των νόμων είναι η **γενική υποτίμηση, πειθάρχηση και διαίρεση της εργατικής δύναμης**, η μείωση του άμεσου κόστους εργασίας και των όποιων δημόσιων παροχών και υπηρεσιών —**η μείωση άρα και του κοινωνικού μισθού**.

Αυτή η υποτίμηση και πειθάρχηση της εργατικής δύναμης αν και δεν είναι ομοιόμορφη αφορά εντούτοις όλους τους τύπους εργασιακών σχέσεων, είτε πρόκειται για την εργασία του φοιτητή στη σχολή, του καταρτιζόμενου στις σχολές ή στα προγράμματα του ΟΑΕΔ, του ημιαπασχολούμενου, του «μαύρου», του νόμιμου εργαζόμενου ή του μετανάστη. Το αποτέλεσμα είναι η **μετακύλιση του κόστους**

αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης στους ίδιους τους εργαζόμενους.

Αυτή την διαδικασία και —ως αποτέλεσμα— μετακύλιση του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, τη φανερώνουν ίσως καλύτερα οι μεταρρυθμίσεις που αφορούν το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Το κλίμα είχε αρχίσει να προετοιμάζεται από τα τέλη της δεκαετίας του '80, όταν η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δήλωνε ότι η κοινωνική πολιτική ανέπτυξε μια ταχύτητα που δεν ανταποκρινόταν στην ταχύτητα παραγωγής και ο νόμος 1759/88 προχώρούσε σε περικοπές των προσωρινών αναπηρικών συντάξεων και των επιδομάτων ασθενείας.

Τη δουλειά τελικά την έκαναν οι σχετικοί τρεις νόμοι που ψηφίστηκαν τη χρονική περίοδο 1990-92 (1902/90, 1976/91, 2084/92), με τη στήριξη όλων των κομμάτων της Βουλής. Αυτοί αποτελούν πια το σταθερό έδαφος, πάνω στο οποίο το κεφάλαιο και το κράτος του επιχειρούν από πέρυσι μια νέα ασφαλιστική μεταρρύθμιση.

Εδώ ας γίνουμε πιο αναλυτικοί με κίνδυνο ίσως να κουράσουμε. Δυστυχώς, τα αφεντικά μας αναγκάζουν να ψάχνουμε λεπτομερώς τι κάνουν πίσω από την πλάτη μας. Και για να το πούμε «λαϊκά»: πρέπει να ξέρεις τι κωλόχερο σου βάζουν τα αφεντικά για να το τσακίσεις.

Για να περάσουν οι εν λόγω νόμοι χρησιμοποιήθηκε η γνωστή τακτική «διαίρει και βασιλεύει» η οποία, εκμεταλλεύτηκε τον κατακερματισμό των συλλογικοτήτων των εργαζομένων και την αδυναμία ενότητας των αγώνων τους, δημιουργώντας τις κατηγορίες «παλιός»—«νέος». Ως αποτέλεσμα, από το '93 και μετά, άλλο όριο ηλικίας συνταξιοδότησης και άλλο ύψος σύνταξης θα αντιστοιχούσε πια σε όποιον:

- α) ασφαλίστηκε μέχρι 31-12-1982,
- β) ασφαλίστηκε μεταξύ 1-1-1983 και 31-12-1992,
- γ) ασφαλιζόταν μετά την 1-1-1993.

Σε ό,τι αφορά το δημόσιο και τις ΔΕΚΟ-Τράπεζες, οι νόμοι αυτοί δημιούργησαν από τότε τρεις κατηγορίες ασφαλισμένων:

α) όσοι διορίστηκαν μετά την 1-1-1993 θα συνταξιοδοτηθούν στα 65 χρόνια τους, ανεξαρτήτως φύλου —κάτι που ισχύει και για τους ασφαλισμένους του ΙΚΑ και διατηρείται στο τωρινό νομοσχέδιο Ρέππα.

β) όσοι διορίστηκαν μεταξύ 1-1-83 και 31-12-92 θα πάρουν την κατώτατη σύνταξη (15 έτη) στο 65ο έτος οι άντρες και στο 60ο οι γυναίκες, σύμφωνα με τη νέα ρύθμιση που προβλέπει το τωρινό νομοσχέδιο· ό,τι δηλ. ισχύει για τις γυναίκες που ασφαλιζονται στο ΙΚΑ.

Για μειωμένη σύνταξη με βάση την 25ετία, το όριο ηλικίας είναι ομοίως το 65ο έτος για άνδρες και το 60ο για γυναίκες —κάτι που το τωρινό νομοσχέδιο αφήνει ως έχει.

Για πλήρη σύνταξη με βάση την 35ετία, το όριο ηλικίας είναι το 60ο για άνδρες και το 58ο για γυναίκες —όριο που το τωρινό νομοσχέδιο το καθιστά ίδιο, 58ο, για άνδρες και γυναίκες, ενώ εισαγάγει και την 37ετία χωρίς όριο ηλικίας για τους ασφαλισμένους μετά την 1-1-83.

Για μητέρες με ανήλικο ή ανάπηρο παιδί, η σύνταξη με βάση την 25ετία είναι το 50ο έτος —κάτι που το τωρινό νομοσχέδιο αφήνει ως έχει.

γ) όσοι διορίστηκαν πριν την 1-1-1983 σε γενικές γραμμές δε «θίγονται» — σύμφωνα με τη λογική του κεφαλαίου. Λες και «δε θίγεται» η μητέρα και/ή ο πατέρας ενός παιδιού, όταν το παιδί τους προορίζεται να συνταξιοδοτηθεί στα 65 χρόνια του.

Σε ό,τι αφορά το ΙΚΑ και τους ασφαλισμένους σε αυτό από 1-1-1993, οι νόμοι του '90-'92 αποσυνέδεσαν τον προσδιορισμό του ύψους της κατώτατης σύνταξης από τα 20 ημερομίσθια ανειδίκευτου εργάτη, που ίσχυε μέχρι την ψήφιση των τριών αυτών νόμων,²⁷ και καθιέρωσαν την τελευταία πενταετία (αντί της τελευταίας διετίας, που ίσχυε πριν την ψήφιση αυτών των νόμων) ως βάση υπολογισμού του συντάξιμου μισθού, με αποτέλεσμα το σύνολο των συντάξεων του ΙΚΑ να υποστεί μια μείωση της τάξης του 20%. Έτσι σήμερα, και μετά την παρέλευση 10 χρόνων, το 80% των συνταξιούχων του ΙΚΑ έχει στριμωχθεί σ' αυτά τα εξευτελιστικά όρια της κατώτατης σύνταξης. Στην ουσία δηλαδή οι νόμοι αυτοί αποσυνέδεσαν τη σύνταξη από τις αυξήσεις του άμεσου μισθού οι οποίες είναι αποτέλεσμα της ταξικής πάλης.

Σε ό,τι αφορά το δημόσιο και τις ΔΕΚΟ-Τράπεζες, ο υπολογισμός των συντάξεων με βάση τα πεντηκοστά και όχι τα τριακοστά πέμπτα, που ίσχυε μέχρι τότε, οδήγησε τους ασφαλισμένους από 1-1-1983 μέχρι 31-12-1992 σε μια σύνταξη «30% μικρότερη απ' όσους ασφαλίστηκαν πριν το 1982. Επιπλέον, όσοι ασφαλίστηκαν μετά την 1-1-1993, θα έχουν 20-50% μικρότερη σύνταξη από εκείνον που ασφαλίστηκε για πρώτη φορά μέχρι το 1992».²⁸

Το τωρινό νομοσχέδιο Ρέππα επαναφέρει γι' αυτήν την κατηγορία ασφαλισμένων (από 1-1-83 έως 31-12-92) τον υπολογισμό της σύνταξης με βάση τα τριακοστά πέμπτα. Κατ' αρχήν, η μικρή αύξηση της σύνταξης, που προκύπτει από τη νέα ρύθμιση, θα ...συνταξιοδοτηθεί μαζί με την συνταξιοδότηση αυτής της κατηγορίας ασφαλισμένων —για τους ασφαλισμένους μετά την 1-1-93 ισχύει πάντα ο υπολογισμός της σύνταξης βάσει των πεντηκοστών. Δεύτερον, η μικρή αυτή αύξηση εξανεμίζεται από τη μείωση των συντάξιμων αποδοχών, που θα προκύψει: α) από την ετήσια μείωση κατά 1% του ποσοστού αναπλήρωσης, από την 1-1-2008, ώστε σε 10 χρόνια (το 2017) να μειωθεί αυτό από 80% σε 70% —ποσοστό που ισχύει ήδη για τους ασφαλισμένους μέχρι 31-12-92 στο ΙΚΑ· β) από τον υπολογισμό των συντάξιμων αποδοχών, μετά την 1-1-2012, βάσει του μέσου όρου των αποδοχών της τελευταίας 5ετίας. Από το 2008 έως το 2012 οι συντάξιμες αποδοχές θα υπολογίζονται ως εξής: βάσει των αποδοχών του τελευταίου έτους (αντί του τελευταίου μήνα που ισχύει σήμερα) το 2008, βάσει των δύο τελευταίων ετών το 2009 κ.ο.κ., μέχρι να «συμπληρωθεί» η 5ετία το 2012. Έτσι, από το 2013 και μετά οι συντάξεις μειώνο-

²⁷ Το εργατικό κίνημα είχε αποσπάσει από τις κυβερνήσεις της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ μια σταδιακή αύξηση των κατώτατων συντάξεων ΙΚΑ, από 10 ημερομίσθια ανειδίκευτου εργάτη, που ήταν το 1976, σε 20 στα μέσα της δεκαετίας του '80.

²⁸ Έθνος, 12-1-2001.

νται ως και 35%.

Το νομοσχέδιο Ρέππα αυξάνει το ποσοστό αναπλήρωσης από 60% σε 70% των συντάξιμων αποδοχών για όσους «ιδιωτικούς» και «δημόσιους» ασφαλίστηκαν μετά την 1-1-93 και έχουν 35 έτη ασφάλισης, —κάτι που προβάλλεται ως ένα από τα θετικά της ρύθμισης. Αυτή η αύξηση όμως αφορά λίγους ασφαλισμένους. Και αυτό γιατί η συντριπτική πλειονότητα των συνταξιούχων του ΙΚΑ (80% επί του συνόλου των συνταξιούχων του, ας το ξαναθυμηθούμε) παίρνει την ελάχιστη σύνταξη με 4500 ένημα (δηλ. 15 έτη ασφάλισης) ή ακόμα λιγότερο, στην περίπτωση των μερικής απασχολούμενων, και επομένως λίγη σημασία έχει αν το ποσοστό αναπλήρωσης είναι 60% ή 70%.²⁹ Ας έχουμε υπόψη μας ότι ο τρόπος υπολογισμού της σύνταξης στο ΙΚΑ βγαίνει μέσα από έναν σύνθετο αλγόριθμο, ανάλογα με την ασφαλιστική κλάση στην οποία εντάσσεται ο ασφαλισμένος. Σκοπός αυτού του τρόπου υπολογισμού είναι, πρώτον, να ρίχνει χαμηλά το λεγόμενο οργανικό μέρος της σύνταξης, το οποίο δεν αντιστοιχεί καθόλου στις εισφορές που πληρώνει ο ασφαλισμένος και δεύτερον, να σπρώχνει τους ίδιους τους εργάτες στην αποδοχή της εισφοροδιαφυγής, αφού μετά από ένα σημείο τα ένημα δεν έχουν κανένα πρακτικό αντίκρουσμα. Εν ολίγοις, το σύστημα στο ΙΚΑ είναι φτιαγμένο έτσι, ώστε να στριμώχνεται η συντριπτική πλειονότητα των εργαζομένων στην κατηγορία και τις αποδοχές της κατώτατης σύνταξης.

Ανάλογες μειώσεις υπέστησαν μετά το '90-'92 οι συντάξεις και άλλων Ταμείων, καθώς και οι αναπηρικές, με το όριο ολικής αναπηρίας να ανεβαίνει στο 67%. Κάτι που, βεβαίως, ισοδυναμεί με δραστικό περιορισμό τους.

Με τους ίδιους νόμους, από 1-1-2002, τα επιδόματα Χριστουγέννων, Πάσχα και άδειας (ο 13ος και ο 14ος μισθός) δε λαμβάνονται υπόψη για τον υπολογισμό της σύνταξης, η οποία, με το τωρινό νομοσχέδιο θα υπολογίζεται βάσει των 5 καλύτερων μισθολογικών ετών των 10 τελευταίων ετών. Επίσης αυξήθηκαν ήδη δύο φορές τα ασφάλιστρα για όλους τους εργαζόμενους, ανεξαρτήτως ασφαλιστικού φορέα, ενώ θεσμοθετήθηκε καταβολή ασφαλίστρων και στο δημόσιο. Αυξήθηκε στο 25% η συμμετοχή των εργαζομένων και των συνταξιούχων στα φάρμακα.

Όπως είπαμε, η καταβολή της κατώτατης σύνταξης του ΙΚΑ προϋποθέτει τη συμπλήρωση 4.500 ενσήμων (από 4.050 που ίσχυε μέχρι το '90-'92). Με το τωρινό νομοσχέδιο όσοι έχουν 3.500 ένημα και συνταξιοδοτούνται πριν τις 31-12-2007 θα λάβουν το συγκλονιστικό ποσό σύνταξης των 50-60.000 δρχ. —μια ακόμα γενναιόδωρη ρύθμιση για εκείνη την «τιμημένη εργατιά» που ταλαιπωρήθηκε περισσότερο από τους άλλους στη «μαύρη εργασία».

Τέλος, με το ίδιο νομοσχέδιο, προβλέπεται να επανεξεταστεί το καθεστώς των βαρέων για τους εισερχόμενους στην αγορά εργασίας μετά την 1-1-2004. Όλα σύμφωνα με τη γνωστή τακτική «διαίρει και βασίλευε».

²⁹ Σύμφωνα με το νομοσχέδιο Ρέππα προβλέπεται η γελοία αύξηση της κατώτατης σύνταξης από το άθλιο ποσό των 70.000 δρχ. στο εξίσου άθλιο των 120.000 δρχ, προσδιοριζόμενο ως το 70% του κατώτατου μισθού της Ε.Γ.Σ.Ε.

Οι ανωτέρω αλλαγές, καθώς και πολλές άλλες που υπάρχουν στα άρθρα των τριών ασφαλιστικών νόμων και του τωρινού νομοσχεδίου Ρέππα, αρκούν από μόνες τους για να προσφέρουν στους εργαζόμενους έναν ανθυγιεινό και ελάχιστα ασφαλισμένο βίο, και μια εξευτελιστική σύνταξη στους συνταξιούχους.

Ωστόσο, αν αυτοί οι νόμοι εξετασθούν σε συνδυασμό με τους εργασιακούς νόμους του '90, του '98 και του 2000, σχετικά με τις «ευέλικτες μορφές εργασίας», τότε βλέπουμε ότι μας επιφυλάσσεται ένας βίος αβίωτος. Αυτοί οι τρεις εργασιακοί νόμοι θεσμοθέτησαν έναν πολύ πιο εντατικοποιημένο εργασιακό βίο για όλο και περισσότερους μισθωτούς.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ιδιομορφία του ελληνικού μοντέλου συσσώρευσης —εκτεταμένη αναπαραγωγή της μικρής ιδιοκτησίας, μικρή συγκέντρωση του κεφαλαίου— συνοδεύτηκε από την ύπαρξη και αναπαραγωγή μιας μεγάλης ποικιλίας μορφών άτυπης απασχόλησης. Όλες οι πιθανές μορφές άτυπης απασχόλησης βρίσκονται εδώ και δεκαετίες στο καθημερινό ρεπερτόριο εκμετάλλευσης ενός σημαντικού κομματιού της εργατικής τάξης: «μαύρη»-ανασφάλιστη εργασία, μερική, προσωρινή ή εποχιακή απασχόληση, δουλειά με το κομμάτι, απλήρωτη εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση, «αυτοαπασχόληση» με δελτίο παροχής υπηρεσιών, απλήρωτες υπερωρίες, μισθοί κάτω από το βασικό... και πολλά ακόμη.

Η πολιτική του κράτους όσον αφορά τους νόμους που ρύθμιζαν τις εργασιακές σχέσεις μέχρι και τη δεκαετία του '80, μπορεί να χαρακτηριστεί κυρίως ως πολιτική «laissez-faire», πολιτική ανοχής στις παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας από την πλευρά των επιχειρήσεων. Από το 1990 όμως και μετά, ξεκίνησε από την πλευρά του κράτους η προσπάθεια επέκτασης των όρων και των συνθηκών που επικρατούν στη «μαύρη» εργασία και τις άτυπες μορφές απασχόλησης στους τομείς εκείνους που παραδοσιακά επικρατούσε το μοντέλο της πλήρους και σταθερής εργασίας. Αυτό έγινε μέσα από τους νόμους 1892/90, 2639/98, 2874/00. Στην πραγματικότητα που διαμόρφωσαν αυτοί οι νόμοι, είναι πλέον δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς τις συνθήκες της «μαύρης» εργασίας απ' αυτές της νόμιμης.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε το θεσμικό πλαίσιο που θέτουν αυτοί οι νόμοι για την λεγόμενη «ευελιξία της εργασίας», φράση που χρησιμοποιείται για να ωραιοποιήσει τη νέα επίθεση των αφεντικών και του κράτους:

Απελευθέρωση των απολύσεων. Σύμφωνα με τον τελευταίο εργασιακό νόμο 2874/00 οι επιχειρήσεις που απασχολούν από 21-200 άτομα μπορούν να απολύουν 4 άτομα τον μήνα, οι άνω των 200 ατόμων το 2% του προσωπικού τους και οι κάτω των 21 απεριόριστο αριθμό.

Μερική Απασχόληση. Η μερική απασχόληση θεσμοθετήθηκε στην Ελλάδα το 1990, και το πλαίσιο λειτουργίας της συμπληρώθηκε από τους νόμους 2639/98 και 2874/00. Με τον νόμο 2639 εισήχθη ρητά και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα (και πρόσφατα στο Δημόσιο, τους ΟΤΑ και τα ΝΠΔΔ) με συμβάσεις ορισμένου χρόνου

μερικής απασχόλησης, με ανώτατη διάρκεια τους 6 μήνες και την 4ωρη ημερήσια απασχόληση.

Εκ περιτροπής εργασία. Με τον νόμο 2639/98 δόθηκε η δυνατότητα στα πλαίσια της ίδιας σύμβασης να υπάρχουν εναλλαγές πλήρους απασχόλησης με μη εργασία. Με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατόν επιχειρήσεις να αποφεύγουν το κόστος της διαθεσιμότητας προσωπικού σε περιπτώσεις περιορισμού της δραστηριότητάς τους.

Διευθέτηση του χρόνου εργασίας. Ο νόμος 1892 έδωσε για πρώτη φορά στις επιχειρήσεις τη δυνατότητα 6μηνης διευθέτησης του χρόνου εργασίας, και συμπληρώθηκε από τον νόμο 2639 που έδωσε τη δυνατότητα ετήσιας διευθέτησης, με ανώτατη ημερήσια απασχόληση το 10ωρο. Ο νόμος 2874 προχώρησε ακόμη παραπέρα με τη διαχείριση του διευθετημένου χρόνου στα πλαίσια του διευθυντικού δικαιώματος για 138 ώρες τον χρόνο σε συνδυασμό με μείωση του ετήσιου εργάσιμου χρόνου κατά 90 ώρες. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε την ειδική ρύθμιση που έγινε για τις ΔΕΚΟ με τον 2601/98 και εφαρμόστηκε στην Ολυμπιακή με τον 2602/98, σύμφωνα με την οποία εισάγεται η μονομερής διευθέτηση του χρόνου εργασίας από τον εργοδότη, εφόσον δίνεται η δυνατότητα μονομερούς κατάρτισης του κανονισμού εργασίας.

Συστήματα Βάρδιας. Με το νόμο 1892/90 δόθηκε η δυνατότητα σε βιομηχανικές μονάδες, ανεξάρτητα αν θεωρούνται διαρκούς πυράς ή όχι, να λειτουργούν καθ' όλο το 24ωρο. Με τον ίδιο νόμο παρέχεται η δυνατότητα λειτουργίας αυτόνομης 4ης βάρδιας, κατά τα Σαββατοκύριακα. Με αυτόν τον τρόπο είναι δυνατόν μελλοντικά να δοθεί η δυνατότητα μετακύλισης μέρους του ωραρίου το Σαββατοκύριακο.

Αποκέντρωση Συλλογικής Διαπραγμάτευσης -Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης. Ο νόμος 2639/98 έδωσε τη δυνατότητα διάβρωσης του περιεχομένου των συλλογικών συμβάσεων. Σε περιοχές που έχουν χαρακτηριστεί ως προβληματικές είναι δυνατόν με τη σύμφωνη γνώμη ενός εργατικού κέντρου να ισχύσουν Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης. Επίσης ανεξάρτητα από την ύπαρξη των Τοπικών Συμφώνων Απασχόλησης για νεοπροσληφθέντες είναι δυνατόν να υπογραφούν επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις ή ακόμα και ατομικές.

Αυτό που δεν τονίστηκε όσο έπρεπε, σχετικά μ' αυτούς τους νόμους, είναι η θεσμοθέτηση ενός ελάχιστα ασφαλισμένου ή/και ανασφάλιστου βίου για πάρα πολλούς μισθωτούς.

Σ' αυτούς τους νόμους εμπεριέχονται βασικά χαρακτηριστικά της συνεχιζόμενης μεταρρύθμισης του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης στα πλαίσια της γενικής αναδιάρθρωσης. Ένα από αυτά είναι η αύξηση του ορίου απολύσεων, η οποία δεν στόχευε απλώς στη μείωση του άμεσου και έμμεσου κόστους εργασίας αλλά και στη διαρκώς μεγαλύτερη αύξηση του αριθμού των μισθωτών εκείνων που, λόγω της εργασιακής περιπλάνησης —η οποία θα χαρακτηρίζεται από μεγάλα διαλείμματα ανεργίας και κατάρτισης— θα αδυνατούν να συμπληρώσουν όχι μόνο τα 10.500 ένσημα που απαιτούνται για πλήρη σύνταξη, αλλά ακόμη και αυτά των 4.500 ενσήμων που ήδη απαιτούνται για την καταβολή της κατώτατης σύνταξης. Για τον πλήρω

απασχολούμενο εργαζόμενο, η απόλυση είναι η πόρτα που τον οδηγεί στην ανεργία και την αδυναμία, άρα, συμπλήρωσης των απαιτούμενων ενσήμων έστω και για κατώτατη σύνταξη, στην επαγγελματική επανακατάρτιση (χωρίς ένσημα), και στην ημιαπασχόληση, ως έσχατη επιλογή, πράγμα που ίσως τον οδηγήσει σε μια σύνταξη μικρότερη της κατώτερης. Εννοείται ότι την ίδια κατάσταση βιώνουν και οι νέοι και νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, οι οποίοι αρχίζουν συνήθως τον εργασιακό τους βίο με αρκετά χρόνια ημιαπασχόλησης ή «μαύρης» εργασίας, φθάνοντας 35 χρονών και έχοντας πχ 400 ένσημα όλα κι όλα. Πολλοί δε από αυτούς έχουν ήδη εργαστεί ως σπουδαστές/φοιτητές στις σχολές τους χωρίς ένσημα, και εναλλάσσονται πλέον από ημιαπασχόληση σε STAGE και ξανά ημιαπασχόληση —στα STAGE έχουν, δια νόμου, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη αλλά όχι ασφάλιση σύνταξης (ένσημα). Ελάχιστα ασφαλισμένο βίο προβλέπουν επίσης και τα Τοπικά Σύμφωνα Απασχόλησης, μέσω των οποίων επιτρέπεται δια νόμου η προσφορά εξειδικευμένης εργασίας, από καταρτισμένους/πτυχιούχους εργαζόμενους, με αμοιβή και ένσημα (και σύνταξη) που αντιστοιχούν στην ανειδίκευτη εργασία —κι αυτό, με τη δικαιολογία ότι είναι λίγες οι θέσεις εργασίας για υψηλά καταρτισμένους πτυχιούχους/εργαζόμενους και επομένως με τα ΤΣΑ γλυτώνουν τουλάχιστον από την ανεργία! Εδώ έχουμε, λοιπόν μια μεγάλη γκάμα τρόπων απαξίωσης του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης γενικά, και του συνταξιοδοτικού συστήματος ειδικά, μέσω της θεσμοθέτησης της εργασιακής περιπλάνησης.

Σε συνδυασμό, πάντα, με τους αλληπάλληλους νόμους και πρακτικές στα πλαίσια της γενικής αναδιάρθρωσης, και κυρίως με τους προαναφερόμενους εργασιακούς νόμους, ένα ακόμη κύριο χαρακτηριστικό της συνεχιζόμενης ασφαλιστικής μεταρρύθμισης είναι ο τρόπος υπολογισμού της σύνταξης. Στον παλαιότερο εργασιακό βίο, με τα χαρακτηριστικά του της πλήρους απασχόλησης και των λίγων —και σύντομων— διαλειμμάτων ανεργίας, ο τρόπος υπολογισμού της σύνταξης δεν άλλαζε τον αναδιανεμητικό (έστω και εντός της τάξης) χαρακτήρα της κοινωνικής ασφάλισης. Λίγο-πολύ, ένα μεγαλύτερο κομμάτι μισθωτών απ' το σημερινό, συμπλήρωνε τις προϋποθέσεις για πλήρη σύνταξη και σχετική (για την Ελλάδα) κρατική ή, μάλλον, κλαδική πρόνοια. Η οξύτητα των ταξικών αγώνων οδηγούσε το κεφάλαιο και το κράτος του σε διάφορων ειδών παροχές προς τους μισθωτούς με στόχο την άμβλυση των αγώνων. Έτσι οι μισθωτοί πέτυχαν την καταβολή ενός κοινωνικού μισθού (σε χρήμα αλλά και σε μορφή παροχών και υπηρεσιών) ο οποίος δε δινόταν βάσει του τι «πρόσφερε» ο κάθε μισθωτός ξεχωριστά αλλά βάσει του τι «πρόσφεραν» οι μισθωτοί ενός κλάδου συλλογικά —στην ουσία, αν διαλύσουμε τις μυστικοποιημένες εκφράσεις της αστικής σκέψης, βάσει του μεγαλύτερου κομματιού υπεραξίας που τους επιστρεφόταν εξαιτίας της εκάστοτε οξύτητας των συλλογικών ταξικών αγώνων.

Αν λοιπόν επιμένουμε στην αλληλοσύνδεση των νόμων και των πρακτικών που αφορούν τη γενική αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, το κάνουμε γιατί ισχυριζόμαστε ότι όσα πέτυχε εις βάρος μας το καπιταλιστικό κράτος τα τελευταία 15 χρόνια, στο επίπεδο της παραγωγής, είναι επιτακτική ανάγκη γι' αυτό να τα συ-

μπληρώσει με αντίστοιχες επιθέσεις στο χώρο της διανομής, το κατεξοχήν πεδίο άσκησης «κοινωνικής πολιτικής». *Το κράτος δεν επιχειρεί παρά να άρει την αναντιστοιχία μεταξύ των κλαδικά εξασφαλισμένων συντάξεων (η ελληνικού τύπου σοσιαλδημοκρατία) και της σε αυξανόμενο βαθμό ανασφαλούς, ατομικοποιημένης εργασιακής ζωής.* Πιο συγκεκριμένα, η συνδυασμένη επίθεση στο πεδίο της παραγωγής και της διανομής όσον αφορά την ασφάλιση, δηλ. τη συλλογική αναπαραγωγή της τάξης, στοχεύει ξεκάθαρα στην απαξίωση της αναδιανεμητικής κοινωνικής ασφάλισης. Αυτό σταδιακά θα οδηγήσει τους μισθωτούς σ' ανταποδοτικά συστήματα για να «εξασφαλίσουν» την επιστροφή, ως σύνταξη, των ατομικών τους εισφορών. Το κράτος επιδιώκει να μην καθορίζει πια η οξύτητα των αγώνων ενός συλλογικού υποκειμένου, του «κλάδου» και γενικότερα της τάξης, την αναπαραγωγή του, αλλά η ατομική μέριμνα.

Πώς λοιπόν η απαξίωση της κοινωνικής ασφάλισης που και το νομοσχέδιο Ρέππα συνεχίζει, ανοίγει την πόρτα στο ανταποδοτικό μοντέλο; Την απάντηση-πρόταση ανέλαβε να δώσει ο διοικητής του ΙΚΑ κ. Νεκτάριος εκ μέρους του κράτους, στις αρχές του 2002:³⁰ «*Τα συστήματα κύριας σύνταξης λειτουργούν με την αναδιανεμητική μέθοδο χρηματοδότησης Pay-As-You-Go και [φευ!] διατηρούν ελάχιστα αποθεματικά*». Όμως τονίζει «*τα συστήματα επικουρικών συντάξεων συνήθως λειτουργούν με μερική ή πλήρη κεφαλαιοποίηση και είναι αυτά τα ταμεία που δημιουργούν τον όγκο των αποθεματικών της κοινωνικής ασφάλισης στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες*». Λαμπρό παράδειγμα τέτοιας «βιομηχανικής κοινωνίας» η αμερικάνικη, που μαζί με άλλες έχει «*εγκαίρως ολοκληρώσει τη μεταρρύθμιση της κοινωνικής ασφάλισης*» αρχίζοντας την κεφαλαιοποίηση των επικουρικών συντάξεων απ' το 1975 αυξάνοντας έτσι τρελά τ' αποθεματικά! (Η περίπτωση Εηρον για άγνωστους λόγους δεν αναφέρεται).

Τι προτείνει δηλαδή ο κ. Νεκτάριος; Ότι «*σύμφωνα με επιστημονικές [sic] αναλύσεις των 2 τελευταίων δεκαετιών και συνακόλουθες πολιτικές προσεγγίσεις των μεταρρυθμίσεων στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης*» πρέπει να καταλήξουμε σ' ένα μικτό σύστημα όπου το σχετικό βάρος του αναδιανεμητικού συστήματος (για την κύρια σύνταξη) θα περιορίζεται (και είδαμε καλά πώς ήδη γίνεται αυτό με νόμους και πρακτικές χρόνων) ενώ εισάγεται ο θεσμός του συμπληρωματικού κεφαλαιοποιητικού συστήματος για την επικουρική που «*προσφέρει μεγαλύτερες εσωτερικές αποδόσεις*» στους ασφαλισμένους και ίσως και πρόωρη συνταξιοδότηση. Καθώς θα κεφαλαιοποιούνται τα επικουρικά και θ' αυξάνονται τ' αποθεματικά τους θα γίνουν οι «*πρώτοι θεσμικοί επενδυτές*» στις χρηματαγορές, επιχαίρει ο κ. Νεκτάριος, για να καταγγείλει όποιους «*ποσοτικούς περιορισμούς υπάρχουν στις επενδύσεις των αποθεματικών*». Στη δε περίπτωση της Ελλάδας βρίσκει απαράδεκτο το «*εξαιρετικά περιοριστικό κανονιστικό πλαίσιο*» για τις επενδύσεις των αποθεματικών. Όπως έχουμε πει, σύμφωνα με το νόμο 1611/1950, όλα τ' αποθεματικά δε-

³⁰ Μ. Νεκταρίου, Τα αποθεματικά των ταμείων, Οικονομικός Ταχυδρόμος, 19-1-2002.

σμεύονταν απ' την Τράπεζα της Ελλάδας με ειδικό επιτόκιο. Αρχές του '90 με διαδοχικές ρυθμίσεις καταργείται το «ειδικό επιτόκιο» και τ' αποθεματικά τοκίζονται με το τρέχον επιτόκιο καταθέσεων (το οποίο εδώ και μια δεκαετία μειώνεται διαρκώς). Επίσης υποσχέθηκαν να επενδύουν τα ταμεία το 20% των διαθεσίμων τους —το 2001 αυτό ανέβηκε σε 23%. Τέλος το 1994 καταργήθηκε ο νόμος 1611/1950 και όλα τα διαθέσιμα των ταμείων επενδύονται σε χρεόγραφα του Δημοσίου. Άρα, ας κρατήσουμε εδώ το πρώτο στοιχείο που θίγει ο κ. Νεκτάριος: το περιοριστικό πλαίσιο και η Τράπεζα της Ελλάδας είναι βασικά εμπόδια για τη διαχείριση των αποθεματικών.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε πρόταση της επιτροπής της ΕΕ του 2000 σχετικά με την εναρμόνιση των διατάξεων για τα επαγγελματικά ταμεία. (Ας έχουμε υπόψη μας ότι το 25% των εργαζόμενων στην ΕΕ ανήκει σε κάποιο τέτοιο επαγγελματικό επικουρικό ταμείο). Τα ταμεία αυτά λειτουργούν στη βάση συμφωνίας μεταξύ εργοδοτών και εργαζόμενων ή μεταξύ ταμείων και εργαζόμενων. Μ' άλλα λόγια μπορεί να πληρώνουν εισφορές τ' αφεντικά και οι εργαζόμενοι ή μόνο οι εργαζόμενοι! Ας κρατήσουμε λοιπόν εδώ ένα δεύτερο στοιχείο: ο κ. Νεκτάριος κλείνει την πρότασή του συμφωνώντας σ' αυτό το τελευταίο, αφού τονίζει ότι με το «μικτό σύστημα» *«ενισχύεται η ανάπτυξη και η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας, με την αύξηση της θεσμικής αποταμίευσης και τη μείωση των συνολικών εισφορών»*. Θα ήμασταν κακόπιστοι αν το τελευταίο το μεταφράζαμε ως μείωση των εισφορών των αφεντικών;

Από την πλευρά του το κράτος, ό,τι είπε δια στόματος κ. Νεκταρίου, τα περνάει ως νομοσχέδιο Ρέππα τώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές:

α) *«τα επικουρικά ταμεία θα διοικούνται από εκπροσώπους των εργαζομένων και των εργοδοτών που πληρώνουν εισφορές»* —να πως τα «περιοριστικά πλαίσια» και η Τράπεζα της Ελλάδας φεύγουν από τη μέση.

β) *«με Συλλογική Σύμβαση Εργασίας τα συνδικάτα και οι εργοδότες σε επίπεδο επιχείρησης, ομίλου ή κλάδου και με ελάχιστο αριθμό τους 50 εργαζόμενους, θα μπορούν να συνάπτουν ιδιωτικά συμβόλαια πρόσθετης ασφάλισης. Η παροχή των εργαζόμενων-μετόχων θα είναι ενός προκαθορισμένου ορίου και θα μπορούν ν' αποχωρούν νωρίτερα του χρόνου συνταξιοδότησης και να λαμβάνουν προκαθορισμένο μηνιαίο ποσό ή εφάπαξ παροχή σε συνάρτηση με το χρόνο και το ύψος των [ατομικών] εισφορών. Στο ταμείο πρόσθετης ασφάλισης θα εισφέρουν είτε οι εργαζόμενοι και οι εργοδότες είτε μόνο το ένα μέρος [μαντέψτε ποιό!] αναλόγως του περιεχομένου της Σύμβασης»*.³¹

Το κράτος λοιπόν έκανε πράξη τα σχέδιά του. Και τα συνδικάτα; Ο μηχανισμός μεσολάβησης, οι «εκπρόσωποί μας», που αντλούν την εναπομείνασα νομιμότητά τους από το πεδίο της διανομής και μιλάνε για «εθνική συνεννόηση» κάθε φορά που φοβούνται ότι θ' αποκαλυφθεί πως το κράτος τους είναι απλώς καπιταλιστι-

³¹ Από την παρουσίαση στον Τύπο του άρθρου 7 του νομοσχεδίου Ρέππα.

κό και κάθε άλλο παρά ουδέτερο; Μα, δικαιώθηκαν! Όντας ήδη «συνεννοημένοι» με το κράτος και τ' αφεντικά, ζητούσαν εδώ και μια δεκαετία ακριβώς τα ίδια πράγματα. Διαβάζοντας την μπροσούρα της Εθνικής Συνδιάσκεψης για το Ασφαλιστικό του 2001, βλέπουμε ότι η ΓΣΕΕ πρότεινε κι αυτή ένα «μικτό σύστημα» όπου η κύρια σύνταξη θα παραμένει κρατική και αναδιανεμητική βασιζόμενη στην περίφημη «τριμερή χρηματοδότηση» (κάτι για το οποίο απ' ό,τι βλέπουμε κάνει εκπτώσεις). Η επικουρική όμως θα είναι κεφαλαιοποιητική (δηλ. οι ατομικές εισφορές θα επενδύονται και οι συντάξεις θα είναι ανάλογες των αποδόσεων) και η επαγγελματική κομμάτι της. Τι ακριβώς διεκδικούσαν οι συνδικαλιστές και γιατί; Η ενοποίηση των επικουρικών ταμείων που προτείνουν είναι η διέξοδος που τους επιτρέπει να παίξουν πρωταρχικό ρόλο αφού θα καλύπτονται μαζικά εργαζόμενοι ενός τομέα (δημόσιου και ιδιωτικού), πχ στις τηλεπικοινωνίες. Ειδικά για την επαγγελματική προτείνουν να μπορούν εργοδότες και εργαζόμενοι με βάση συλλογικές συμβάσεις (και εδώ υπεισέρχονται οι συνδικαλιστές) να συστήνουν «αυτοδιαχειριζόμενα και αυτοδιοικούμενα» απ' τους ίδιους επαγγελματικά ταμεία (Funds) με μια εισφορά 1/1 ή με εισφορά μόνο του εργοδότη. (Είδαμε όμως πως μπορεί και να είναι μόνο του εργαζόμενου, σύμφωνα με τον κ. Νεκτάριο, τις οδηγίες της ΕΕ και το νομοσχέδιο Ρέππα). Γι' αυτό αντιτίθονταν στο νόμο του '92 που δε δίνει αυτή τη δυνατότητα. Η «συνδιαχείριση» αυτών των ταμείων, δηλ. η συμμετοχή των συνδικαλιστών στη διαχείρισή τους, απ' τη μια θα έχει ανταγωνιστικό χαρακτήρα προς την ιδιωτική ασφάλιση και απ' την άλλη θα τους δίνει τη δυνατότητα να προτείνουν μορφές επένδυσης των αποθεματικών. Οι συνδικαλιστές δηλ. διεκδικούν ν' αναβαθμιστούν σε επενδυτές ενός μέρους του μισθού των εργαζόμενων, που θα είναι πια «πελάτες» τους. Το ζήτημα είναι αρκετά σοβαρό γιατί συνεπάγεται μια ιστορική μετεξέλιξη των συνδικάτων. Ας περιοριστούμε εδώ στην επισήμανση ότι αυτό ήδη ισχύει στην ΕΕ και ότι μέχρι το 2005 θα ενοποιηθούν οι κανόνες λειτουργίας και εποπτείας των κεφαλαιαγορών της ΕΕ.

Όλοι ικανοποιημένοι λοιπόν; Το κράτος εξακολουθεί να διαχειρίζεται το εθνικό μεταβλητό κεφάλαιο και τον κοινωνικό μισθό και ν' αξιοποιεί πολύ περισσότερο πια τ' αδρανοποιημένα αποθέματα τα συνδικάτα μετατρέπονται σ' επενδυτικές εταιρείες συνδιαχειριζόμενα τα συσσωρευμένα αποθεματικά. Κι εμείς; Το προλεταριάτο, ως γνωστόν, δεν είναι ομογενοποιημένο. Όσοι ανήκουν στην (εκτεταμένη πια) ζώνη αόρατης ανασφάλιστης εργασίας («μαύροι εργαζόμενοι», «καταρτιζόμενοι» στα προγράμματα του ΟΑΕΔ, η συντριπτική πλειοψηφία των μεταναστών) και εφεδρικού εργατικού δυναμικού (άνεργοι —επιδοτούμενοι και μη) θ' αναλαμβάνουν την αναπαραγωγή της εργατικής τους δύναμης όπως μπορούν αλλά δύσκολα σ' ένα σύστημα ανταποδοτικό. (Εξάλλου ο όρος που βάζει το τωρινό νομοσχέδιο για κατώτατο αριθμό 50 ατόμων στο επαγγελματικό ταμείο αφήνει απ' έξω ουκ ολίγους εργαζόμενους). Οι άλλοι, οι πιο «υψηλόμισθοι», μέσα σε μια πιο εντατικοποιημένη εργασιακή πορεία θα προσδεθούν άρρηκτα στο άρμα της καπιταλιστικής συσσώρευσης και της επιχειρησής «τους». Κάποιοι άλλοι θα στραφούν στην ιδιωτική τέλος ασφάλιση, θεωρώντας όλα τ' άλλα ανασφαλή. Κάπως έτσι ελπίζει το κεφάλαιο να ξεμπερδέψει με τους συλλογικούς αγώνες...

Εν κατακλείδι, πόσο δίκιο θα έχουμε αν στον κατωτέρω πίνακα, που δείχνει την πορεία της κερδοφορίας του βιομηχανικού τομέα, ερμηνεύσουμε την μείωση της κερδοφορίας μεταξύ 1982-'86 ως αποτέλεσμα των οξυμένων ταξικών αγώνων της δεκαετίας του 1970 (ποσά που απαιτήθηκαν για την άμβλυση των ταξικών αγώνων) και την τεράστια αύξησή της (από το 1992 κι έπειτα) ως αποτέλεσμα της αναδιάρθρωσης —η οποία δεν τελείωσε ακόμη...

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Εξέλιξη κερδοφορίας βιομηχανικών Α.Ε. και ΕΠΕ 1980-2000 (σε εκατομ. Δρχ)

Χρόνος	Κέρδη προ φόρων	Χρόνος	Κέρδη προ φόρων
1980	14373	1991	15707
1981	11975	1992	164323
1982	-15225	1993	161753
1983	-11659	1994	247370
1984	-38505	1995	354411
1985	-30762	1996	392970
1986	-1564	1997	402337
1987	15740	1998	527536
1988	9556	1999	747270
1989	45486	2000	800148
1990	51361		

Πηγή: ΤΟ ΒΗΜΑ, 6-1-2002.

Σχετικά με τον πίνακα αυτό αλλά και τα θριαμβευτικά κατά καιρούς δημοσιεύματα των σομόν φυλλαδίων για τα κέρδη των ελλήνων βιομηχάνων έχουμε πάντως ένα σχόλιο και μια επιφύλαξη. Σίγουρα η άντληση απόλυτης υπεραξίας και η υπερεκμετάλλευση ντόπιων και μεταναστών εργατών στις συντριπτικά πλειοψηφούσες μικρομεσαίες επιχειρήσεις χαμηλής οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, δηλ. έντασης εργασίας, είναι μια πιθανή εξήγηση της τεράστιας αυτής κερδοφορίας. Επιφυλασσόμαστε όμως για την (απόλυτη) ακρίβεια αυτών των στοιχείων, καθώς σε συνθήκες παγκόσμιας ύφεσης, τα κέρδη των ελλήνων καπιταλιστών φαντάζουν παραδοξότητα. Εξάλλου δεν είναι η πρώτη φορά που τα αφεντικά αυτοεγκωμιάζονται λίγο πριν βαρέσει το καμπανάκι. Επίσης ο πίνακας δε δηλώνει καθόλου ότι σταμάτησε η ταξική πάλη από το '92 και μετά, ούτε αμφισβητεί την ύπαρξη κερδοφορίας εν παραλλήλω με την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Αλλά αυτό θα μπορούσε ν' αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

Όπως ήδη αναφέραμε η μείωση του κόστους εργασίας επιδιώκεται και μέσω της επέκτασης της ζώνης ανασφάλιστης εργασίας. Όχι τόσο ως αύξηση του ποσοστού συμμετοχής της «παραοικονομίας» στο ΑΕΠ (ποσοστού που ήδη ανέρχεται στο 35%), όσο κυρίως, ως αύξηση του αριθμού των μισθωτών που στο εξής θα περνούν ένα μέρος του εργασιακού τους βίου στη ζώνη της ανασφάλιστης εργασίας.

Σ' αυτή τη ζώνη εντάσσονται και οι μετανάστες μισθωτοί, η διαθέσιμη, φθηνή εργατική δύναμη των οποίων βοηθάει τα αφεντικά να μειώσουν το κόστος εργασίας «ρίχνοντας» τα μεροκάματα σε συγκεκριμένους κλάδους. Γι' αυτό άλλωστε οι αλβανοί έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό από τα αφεντικά και το κράτος στις αρχές της δεκαετίας του '90 όταν η κερδοφορία των επιχειρήσεων είχε αρχίσει πάλι να πατώνει, οι «προβληματικές» επιχειρήσεις «εκκαθαρίζονταν», οι ώρες απεργίας αυξάνονταν κατακόρυφα και έμπαιναν μπρος νέοι νόμοι για τη επέκταση των ελαστικών σχέσεων εργασίας —δηλ. σ' ένα κρίσιμο χρονικό σημείο της ταξικής σύγκρουσης και της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης στην Ελλάδα. Αν αμφιβάλλει κανείς γι' αυτό, του θυμίζουμε τι δήλωσε στη δανέζικη *Week-Endanisen* στις 20-8-93, ο τότε υπουργός Εθνικής Οικονομίας Στέφανος Μάνος σε μια έξαρση ειλικρίνειας: «*Είμαι ενθουσιασμένος με τους αλβανούς! Πρόκειται φυσικά για παράνομη εργασία, αλλά αυτό αποτελεί προϋπόθεση για να προσφέρουν την εργασία τους σε χαμηλή τιμή... Δεν επιθυμούμε να τους εμποδίσουμε να έρχονται...*».³²

Είναι ομολογημένο λοιπόν, ότι, για το κεφάλαιο, οι μετανάστες είναι «ευπρόσδεκτοι» μέσα στη χώρα μόνο με την προϋπόθεση ότι είναι διαθέσιμοι και φτηνοί. Αν το κεφάλαιο ήταν αναγκασμένο να δίνει στους αλβανούς, πακιστανούς, βούλγαρους και σε όποιους άλλους μετανάστες μισθωτούς, τους μισθούς που παίρνουν και οι έλληνες μισθωτοί, δε θα είχε εξ αρχής κανένα συμφέρον να τους «υποδεχτεί» στην Ελλάδα. Ευνόητο είναι, επίσης, ότι το κεφάλαιο και το κράτος του δεν έχουν κανένα λόγο/συμφέρον να ακυρώσουν δια νόμου αυτήν την προϋπόθεση — να νομιμοποιήσουν, δηλαδή, όλους τους μετανάστες και να πράξουν έτσι, ενάντια στα συμφέροντά τους.

Αντίθετα, έχουν κάθε λόγο/συμφέρον να εξορθολογίζουν όλο και περισσότερο τις πολιτικές τους σχετικά με την μετανάστευση, ώστε, μεταξύ άλλων, να εμφανίζονται ότι συμμερίζονται τις ανησυχίες της «κοινής γνώμης» και των «εκπρόσωπων των εργαζομένων» (ΓΣΕΕ) σχετικά με τα «προβλήματα που δημιουργήσε ο ερχομός τόσων λαθρομεταναστών», και ότι κάνουν το καλύτερο που μπορούν «για τη νομιμοποίηση των παράνομων οικονομικών μεταναστών». Έτσι, αυτό που η «κοινή γνώμη» και οι εργαζόμενοι εισπράττουν ως «νομιμοποίηση των μεταναστών» δεν είναι στην πραγματικότητα παρά η αναγκαία, για το κεφάλαιο και το κράτος του, πο-

³² *Ελευθεροτυπία*, 25-8-1993.

λιτική καταγραφής τους —μέσω της έκδοσης λευκής και πράσινης κάρτας ισχύος ενός έτους. Με ποιό σκοπό; Με σκοπό τον έλεγχο και την πειθάρχησή τους αναφορικά με τον εργασιακό τους βίο καθώς και τον έλεγχο των μεταναστευτικών ροών, απαραίτητος όρος για την εφαρμογή των «σωστών» δόσεων μόνιμης εγκατάστασης και κυκλικού μοντέλου μετανάστευσης. Το ελληνικό κράτος, όπως και τ' άλλα ευρωπαϊκά κράτη, θέλουν ν' ασκήσουν «ορθολογικό» έλεγχο στον όγκο και την κατανομή των ηλικιών των μεταναστών. Επειδή οι μετανάστες είναι ένα εργατικό δυναμικό που αποτελείται από μερίδες διαφορετικών ηλικιών, διαφορετικών ικανοτήτων και διαφορετικών ειδικεύσεων, τα κράτη θέλουν να ευνοήσουν την εισροή εκείνων των μερίδων που διαθέτουν τα «κατάλληλα» δημογραφικά χαρακτηριστικά που θ' ανταποκρίνονται στις κατά τόπους ανάγκες του κεφαλαίου.

Ο αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα φθάνει ήδη τα 1.100.000 άτομα. Αυτό που επιδιώκουν οι πολιτικές μετανάστευσης των τελευταίων ετών είναι:

α) Η εποχική απασχόληση μεταναστών και η επιστροφή στην πατρίδα τους με το «τέλος εποχής». Το ελληνικό κεφάλαιο χρεώνει έτσι σ' αυτούς το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης η οποία του προσφέρεται σε «χαμηλή τιμή» λόγω της «παράνομης εργασίας τους», που είπε κι ο Σ. Μάνος.

β) Η επιδοτούμενη από το κράτος μετεγκατάσταση επιχειρήσεων στα βόρεια σύνορα της χώρας, ώστε να έρχονται π.χ. οι βούλγαροι μισθωτοί το πρωί στο εργοστάσιο, να προσφέρουν την «μαύρη» —πάντα— εργασία τους και να επιστρέφουν το απόγευμα στην Βουλγαρία. Με τα ίδια ωφέλη (όπως και στην α' περίπτωση) για το ελληνικό κεφάλαιο και κράτος.

γ) Η αντιστροφή της κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής, για την οποία μιλήσαμε στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου. Πράγματι, χάρη στους μετανάστες ανανεώθηκε ο πληθυσμός εργάσιμης ηλικίας και ξαναζωντάνεψαν τη δεκαετία του '90 η ερημωμένη ύπαιθρος και οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις γενικά.

δ) Η παροχή φτηνών υλικών και σεξουαλικών υπηρεσιών στους ντόπιους υποτιμημένους ή/και εντατικοποιημένους εργάτες, δίνοντάς τους έναν υπηρέτη/μια υπηρέτρια για να τους υπηρετεί σ' ένα πλήθος εργασιών. Έτσι το κεφάλαιο πειθαρχεί τους ντόπιους με τη βοήθεια των μεταναστών και τους μετανάστες με τη βοήθεια των ντόπιων, εθνικοποιώντας και διαιρώντας το προλεταριάτο.

Η νομιμοποίηση των μεταναστών, όποτε γίνεται, γίνεται σε πολύ μικρούς αριθμούς και με πολύ αργούς ρυθμούς, κάτι που δεν αλλάζει τον κανόνα: το κεφάλαιο και το κράτος του δε νομιμοποιούν τους μετανάστες γιατί το συμφέρον τους βρίσκεται στην παράνομη και άρα φθηνή εργασία τους, στη διπλά υποτιμημένη μέσα

στην ιεραρχική οργάνωση της εργασίας θέση τους.

Έπειτα, τη στιγμή που το κράτος προσπαθεί ν' αναδιαρθρώσει, όπως έχουμε ήδη δείξει, βασικούς πυλώνες της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, όπως είναι η ασφάλιση και η υγεία, η νομιμοποίηση όλων των μεταναστών, άρα και η ένταξή τους στ' ασφαλιστικά ταμεία, θα δυσχέραινε κατά πολύ αυτή την προσπάθεια. Ωστόσο, υπάρχουν δύο φαινομενικά αντικρουόμενες απόψεις που συνηγορούν για το αντίθετο. Η πρώτη, η ρατσιστική, που τη μοιράζονται πολλοί ντόπιοι, επαυξάνει στη νομιμοποίηση γιατί θεωρεί ότι μέχρι τώρα οι «λαθρομετανάστες» απομυζούν το κοινωνικό κράτος (υγεία, εκπαίδευση) χωρίς να πληρώνουν φόρους —«ξεχνώντας» ότι αν κάποιοι χρωστάνε δεν είναι οι μετανάστες· το κράτος και τ' αφεντικά χρωστάνε σ' αυτούς.

Η δεύτερη, η αντιρατσιστική, παίρνει κι αυτή τοις μετρητοίς την προπαγάνδα περί «νομιμοποίησης του Χασάν», ισχυριζόμενη ότι η ένταξη των μεταναστών στα ταμεία «θα τα σώσει», αφού έτσι τα ταμεία θα έχουν εισροές χωρίς όμως εκροές, καθώς οι απελάσεις θ' απαλλάξουν το κράτος απ' την επιστροφή των εισφορών ως συντάξεις στους μετανάστες. Η άποψη αυτή «ξεχνάει» ότι οι «αρπαχτές» δεν μπορούν ούτε στοχεύουν στο «να σώσουν» ένα κοινωνικό ασφαλιστικό σύστημα για το οποίο έχει προειληφθεί η **πολιτική** απόφαση ν' απαξιωθεί. Γιατί τελικά, αντίθετα μ' ό,τι ισχυρίζεται το κράτος, η ΓΣΕΕ και οι παραπάνω ρατσιστικές και αντιρατσιστικές απόψεις, το ζήτημα της κοινωνικής ασφάλισης δεν είναι λογιστικό. Η «αγωνιώδης προσπάθεια» του κράτους και της ΓΣΕΕ «να βρούν πόρους για τα ταμεία» παραείναι κακοστημένη για να μας πείσει. Μήπως δεν είναι παγκοίμως γνωστό ότι τ' αφεντικά με τη συνεργασία του κράτους:

α) δεν καταβάλλουν εισφορές ούτε για τους έλληνες μισθωτούς που εκμεταλλεύονται

β) χρωστάνε δισεκατομμύρια στο ΙΚΑ

γ) απαλλάσσονται όλο και περισσότερο —με νόμους του κράτους— από το βάρος αυτών των εισφορών

δ) μπορούν να μην εξοφλήσουν ποτέ αυτά που χρωστάνε στο ΙΚΑ μέσω ενός «διακανονισμού» μαζί του, ο οποίος μετατρέπει τα τεράστια χρέη τους σε μικρόποσες μηνιαίες δόσεις, οι οποίες καταβάλλονται πάντοτε με καθυστέρηση ετών...

Όσοι εξισώνουν έτσι την έκδοση πράσινης κάρτας με τη νομιμοποίηση «ξεχνούν» ότι ένας από τους κύριους στόχους της αναδιάρθρωσης είναι να γίνει αδύνατη η διάκριση ανάμεσα σε «μαύρη» και «νόμιμη» εργασία, να εντάσσονται περιοδικά στη ζώνη ανασφάλιστης εργασίας και στη συνεπαγόμενη υπερεκμετάλλευση όλο και περισσότεροι «κάτοχοι πράσινης κάρτας διαρκείας» —δηλαδή, ντόπιοι μισθωτοί. Κι όταν μιλάμε για «ντόπιους» σε λίγα χρόνια θα εννοούμε —χωρίς κανείς να μπορεί να φέρει αντίρρηση πάνω σ' αυτό— και τις παλαιότερες γενιές μόνιμα πια εγκαταστημένων μεταναστών.

Καθώς αυτά που συμβαίνουν στους χώρους εργασίας και στην αγορά εργασίας είναι αδύνατο πια να κρυφτούν, ακόμα και ο καθεστωτικός τύπος αναγκάζεται που και που ν' αναφέρεται σ' αυτά. Έστω για να παρουσιάσει «μικρές καθημερινές κοινωνικές ιστορίες» που ερεθίζουν τα φιλανθρωπικά αισθήματα. «Άννα κουράγιο...» ήταν ο τίτλος ενός άρθρου στην εφημ. «ΤΑ ΝΕΑ» (27-12-2001), που περιέγραφε αυτή την πραγματικότητα. Να ένα απόσπασμα απ' αυτό το άρθρο:

«Η Άννα είναι 26 χρονών, έχει μια μικρή κόρη και δουλεύει σε ένα μεγάλο σουπερ μάρκετ. Αναγκάζεται να εργάζεται με μερική απασχόληση αλλά «τρώει» δωρο και πληρώνεται ως παρτ-τάιμ. Δουλεύει, σκύβει, ανέχεται, ξεροκαταπίνει, «βάζει» μέσα της την οργή. Βλέπει έξω τις στρατιές των ανέργων και αναγκάζεται να σιωπά. Να μην καταγγέλλει την παρανομία γιατί θα την απολύσουν. Συμβιβάζεται. Η Άννα είναι μία από τους χιλιάδες εργαζόμενους που αναγκάζονται να “υποκύπτουν” μπροστά στον εφιάλτη της ανεργίας. Αναγκάζονται να σιωπούν αποδεχόμενοι να εργάζονται με μειωμένες αποδοχές ή ακόμη και ν' αλλάξουν την σύμβαση εργασίας τους από πλήρη απασχόληση σε μερική».

Δεν είναι άραγε, αρκετή η ανάγνωση αυτού του αποσπάσματος για να καταλάβει κανείς, ακόμη και οι αφελείς, ποιος κερδίζει από την αύξηση του ορίου απολύσεων, και που αυτή αποσκοπούσε όταν έγινε νόμος το 2000; Γενικότερα, για να καταλάβει σε ένα λεπτό ότι η μαζική ανεργία είναι απαραίτητο συστατικό στοιχείο του καπιταλισμού;

Όλα τα βασικά μας επιχειρήματα επαληθεύονται από μια απλή ανάγνωση αυτού του αποσπάσματος. Η δωρη εργασία της Άννας υποτιμάται και πληρώνεται ως παρτ-τάιμ. Η δωρη ασφαλιστική κάλυψη της Άννας υποτιμάται σε στοιχειώδη κάλυψη, που θα αποφέρει στην Άννα μια εξευτελιστική κατώτατη σύνταξη. Η ανασφάλεια στην αγορά εργασίας πειθαρχεί την Άννα, που είναι «μια από τους χιλιάδες εργαζόμενους που «υποκύπτουν» μπροστά στον εφιάλτη της ανεργίας» —την οποία οι ιδιοκτήτες αυτού του κόσμου παρουσιάζουν σα «φυσικό» ή «αναπόφευκτο» κακό. Σε αυτές τις συνθήκες, η Άννα καλείται ουσιαστικά να αναλάβει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο που συνήθως σημαίνει εξάρτηση από την οικογένεια, ή τη «μαύρη» δουλειά, η ίδια το κόστος της κοινωνικά αναγκαίας αναπαραγωγής της εργατικής της δύναμης, αφού ολόκληρος ο μισθός της δεν αρκεί ούτε για την απλή επιβίωσή της.

Μιλώντας για συνθήκες στην αγορά εργασίας, να τι εξακριβώθηκε προσφάτως από «ελέγχους» του ίδιου του κράτους σε έναν αριθμό επιχειρήσεων:

α) Οι 4 στις 10 επιχειρήσεις απασχολούν προσωπικό χωρίς συμβάσεις εργασίας.

β) Η μια στις δύο μικρομεσαίες επιχειρήσεις δε διαθέτει καταστάσεις και πρόγραμμα εργασίας προσωπικού, ενώ ο ένας στους δύο εργαζόμενους απασχολείται περισσότερες ώρες από εκείνες που είχε συμφωνήσει.

γ) Οι 2 στις 10 επιχειρήσεις είναι άγνωστες στο ΙΚΑ

δ) Το 15% των εργαζομένων δεν λαμβάνει την εβδομαδιαία του ανάπαυση.

Στα ανωτέρω μπορούμε επίσης να προσθέσουμε ότι:

α) Το κράτος δεν εισφέρει στην κύρια σύνταξη όσων ασφαλίστηκαν μέχρι τις 31-12-1982.

β) Δεν εισφέρει, επίσης, το ποσοστό των 3/9, που το ίδιο καθόρισε με νόμο, για τους ασφαλισμένους μετά την 1-1-1993.

γ) Η αδιάκοπη ψήφιση νόμων περί εργοδοτικών εισφορών έχουν μειώσει το «εργοδοτικό ποσοστό» επί της συνολικής εισφοράς που καταβάλλουν τα αφεντικά για κάθε έναν εργαζόμενο που εκμεταλλεύονται.

Αυτομειώνοντας λοιπόν τα αφεντικά και το κράτος τις εισφορές τους, δημιουργούνται τα περίφημα «ελλείμματα» των ασφαλιστικών ταμείων, η πρόφαση δηλαδή που χρειάζεται το κράτος για την μεταρρύθμιση της κοινωνικής ασφάλισης.

— 99 —

*«Εβαζα με το νου μου πως οι άνθρωποι πολεμούν
και χάνουν τη μάχη
και αυτό για το οποίο αγωνίζονται
πραγματοποιείται παρά την ήττα τους
και τότε
αποδεικνύεται ότι δεν ήταν αυτό που εννοούσαν
και άλλοι πρέπει ν' αγωνιστούν γι' αυτό που εννοούσαν
μ' άλλο όνομα»
Ουίλιαμ Μόρρις*

Αναπτύξαμε αυτά κυρίως τα ζητήματα —δηλαδή την ανασφάλεια, το ανασφάλιστο, και το ελάχιστο ασφαλισμένο των νέων εργασιακών σχέσεων, την απαξίωση της κοινωνικής ασφάλισης και τη μετάβαση προς ένα ανταποδοτικό-κεφαλαιοποιητικό σύστημα— γιατί αυτά είναι που χαρακτηρίζουν πρωτίστως την ποιότητα της συνεχιζόμενης αναδιάρθρωσης των εργασιακών σχέσεων.

Οι επιμέρους διατάξεις αυτών των νόμων και οι πτυχές αυτών των πρακτικών, μολονότι δεν είναι φυσικά καθόλου ασήμαντες, συνιστούν ωστόσο επιμέρους εκφράσεις της λογικής της αναδιάρθρωσης. Δεν είμαστε πρόθυμοι να δεχθούμε κάποια απ'αυτά τα «επιμέρους» για να αποφύγουμε τα «χειρότερα», αφού αυτή η τακτική αναβάλλει απλώς την εφαρμογή των «χειρότερων» για το αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα. Αυτή την τακτική ακολουθούν τα συνδικάτα —ο μηχανισμός μεσολάβησης— ο ρόλος των οποίων είναι να φροντίζουν ώστε οι ταξικοί αγώνες να εκτυλίσσονται μέσα στα πλαίσια της αστικής συνταγματικής νομιμότητας γενικά, και της συνδικαλιστικής νομιμότητας ειδικά. Έκφραση αυτής της νομιμότητας είναι

ο «διάλογος», ως μέσον επίλυσης των «διαφορών» που προκύπτουν κάθε φορά που ένα αφεντικό ή ένα νομοσχέδιο «αδικεί» ένα τμήμα των μισθωτών ή όλους τους μισθωτούς, υποσκάπτοντας έτσι τα δήθεν κοινά συμφέροντα του κεφαλαίου και της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, τα συνδικάτα φροντίζουν —και συχνά το καταφέρνουν— ώστε και η διαδικασία και η κατάληξη των ταξικών αγώνων να αποτελούν θριαμβευτική επιβεβαίωση των θεσμών της αστικής συνταγματικής νομιμότητας, δηλαδή της δημοκρατίας του κεφαλαίου. Ολοφάνερα, φροντίζουν ώστε οι ταξικοί αγώνες να διεξάγονται με καπιταλιστικά μέσα (δημοκρατικοί θεσμοί και διάλογος), σε καπιταλιστικά πλαίσια (δημοκρατικά «κοινά συμφέροντα») για καπιταλιστικό σκοπό (διαιώνιση του καπιταλισμού μέσω μιας «δικαιότερης» διανομής). Τα συνδικάτα επιδιώκουν να «αποτυπώνουν» πάνω σε κάθε ταξικό αγώνα τα δικαιώματα της εργατικής τάξης νοούμενης ως ένα σύνολο ατομικοποιημένων πολιτών.

Σκοπός αυτής της προσούρας δεν είναι να συζητήσει το οργανωτικό ζήτημα, το ζήτημα του πώς μπορούμε ν' αντιδράσουμε αποτελεσματικά έξω και ενάντια στα συνδικάτα που στηρίζουν τις εκμεταλλευτικές σχέσεις εργασίας και θέλουν, όπως δείξαμε, να μας μετατρέψουν σε αλογομούρηδες του ασφαλιστικού χρηματιστηρίου. Σκοπός μας ήταν ν' αναλύσουμε το περιεχόμενο και τις μορφές της επίθεσης που δεχόμαστε και ν' αφιερώσουμε αυτήν την ανάλυση σε συντρόφους ή εργατικές συλλογικότητες που αναζητούν **ήδη** τα όπλα της αντεπίθεσής τους.

Απέναντι στην πρακτική των συνδικαλιστικών ηγεσιών αντιπαράκειται συχνά η ταξική πρακτική (επιτροπές δράσης, σαμποτάζ, καταλήψεις εργασιακών χώρων, αυτοοργανωμένες απεργίες), η οποία απορρέει από την ανάγκη των μισθωτών να μπλοκάρουν την καθημερινή διαδικασία της μισθωτής εργασίας και στην οποία αντανακλάται η ανάγκη και η θέλησή τους να δημιουργήσουν μια κοινωνική σχέση που δεν θα είναι εξουσιαστική και εκμεταλλευτική.

Κάθε φορά που οι εργάτες συνενώνονται για να συζητήσουν τα προβλήματά τους και να προβάλλουν συγκεκριμένα αιτήματα (πχ, αύξηση του άμεσου και του κοινωνικού μισθού, επαναπρόσληψη απολυθέντων συναδέλφων, μείωση του ωραρίου εργασίας, εργατικό έλεγχο πάνω στη διαδικασία και τους σκοπούς της δουλειάς, κτλ) ανακαλύπτουν στην πράξη πως πρέπει να δημιουργήσουν **κομμουνιστικές** σχέσεις· ανακαλύπτουν πως πρέπει να συγκροτήσουν μια **κοινότητα αγώνα** (πχ, μέσω ταμείων αλληλοβοήθειας, κτλ), ν' απευθυνθούν σ' άλλους ερ-

γάτες που αγωνίζονται, για να πετύχουν έστω και το ελάχιστο που μπορούν να πετύχουν. Σ' αυτές τις στιγμές **κυκλοφορίας των αγώνων** γεννιούνται ανατρεπτικές **πράξεις** ενάντια στην καθημερινή αθλιότητα και τα σχέδια του κράτους που εμείς θα ήταν γελοίο να προσπαθήσουμε να τις προκαθορίσουμε.

Είμαστε στον αγώνα ενάντια στη λεγόμενη ασφαλιστική μεταρρύθμιση από πέρσι όταν η κυβέρνηση διαπίστωσε μετά τις κινητοποιήσεις ότι δεν την έπαιρνε να αυξήσει τα όρια ηλικίας για τη συνταξιοδότηση και να μειώσει τις συντάξεις *μια και έξω για όλους*. Και συνεχίζουμε να είμαστε στον αγώνα, σήμερα που προσπαθεί πια με «επικοινωνιακά τρυκ» να περάσει νέους νόμους. Φυσικά, όλο αυτό τον καιρό, δε διστάσαμε να ενώσουμε τη φωνή μας με όσους αρνούνται τη διάκριση «παλιών» και «νέων» εργαζόμενων και καταλαβαίνουν ότι **ο μισθός είναι κάτι που το κατακτάς όταν έχεις τη δύναμη να το κατακτήσεις**. Χωρίς τη δύναμη που σου προσφέρει η εργατική χρήση της πάλης για μισθολογικά αιτήματα ως **συλλογικού όπλου** για την ικανοποίηση των αναγκών, η αυτοοργάνωση της δράσης ενάντια στους μεσολαβητές και η δημιουργία κομμουνιστικών σχέσεων μέσα στον αγώνα, δεν μπορεί να υπάρξει ακολούθως αμφισβήτηση και κατάργηση του καπιταλισμού· δεν μπορεί να ανανεωθεί ο αγώνας για αυτό που **πραγματικά** εννοούσαν αυτοί που πάλεψαν στο παρελθόν και εγκλωβίστηκαν μέσα στο κοινωνικό κράτος. Εμείς σήμερα μπορούμε, από μια άλλη θέση, να συνεχίσουμε τον αγώνα γι' αυτό που εννοούσαν με νέες αυτόνομες μορφές πάλης.

ΟΜΑΔΑ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΝ ΕΚΒΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
Ιούνης, 2002

Οι νέες εργατικές συλλογικότητες δε θα κινηθούν μόνο στο πεδίο των άμεσων, καθημερινών προβλημάτων αλλά θα ακολουθήσουν επίσης τη διαδρομή της προλεταριακής μνήμης, της προλεταριακής εμπειρίας. Είναι σημαντικό ν' ανακαλύψουμε ξανά τους προηγούμενους αγώνες και ν' αντλήσουμε μαθήματα απ' τις νίκες τους και από τα όριά τους. Αυτό σημαίνει να στραφούμε όχι μόνο προς την επαναστατική θεωρία, αλλά και προς τις «μικρές» προσωπικές εμπειρίες που έχουν θαφτεί από την επίσημη ιστορία, η οποία συγκροτεί τη μνήμη του κεφαλαίου.

Την ιστορία που ακολουθεί τη διηγείται μια εργάτρια και είναι παρμένη από το (αδημοσίευτο) Βιβλίο της Προλεταριακής Μνήμης:

«Φοβερή καταπίεση στο χώρο εργασίας. Οι εργάτες αντιδρούσαν ενστικτώδιστα... με «λούφα», ριζισμό της παραγωγής... πολλές απουσίες. Υπήρχαν και 60 Πακιστανοί... στην αρχή πέρναγε ένας ρατσισμός, στα λεωφορεία του εργοστασίου αυτοί μέναν όρθιοι... μέσα στο εργοστάσιο πάλι ήταν συχνές οι διακρίσεις σε βάρος τους. Αυτό το ξεπεράσαμε με μια συζήτηση: «Γιατί να σηκώνονται στα λεωφορεία μόνο οι Πακιστανοί, στο κάτω-κάτω όλοι κουρασμένοι είμαστε».

Μετά τη μεταπολίτευση... γίνεται αισθητή η ανάγκη της οργάνωσης μέσα στο εργοστάσιο... αυτό που μας ενδιέφερε κατ' αρχήν ήταν να ξεχωρίσουμε τα πιο εξεγερμένα στοιχεία, όχι τα πιο πολιτικοποιημένα... πιστεύω ότι καθένας πρέπει να πολιτικοποιεί τη συγκεκριμένη φάση... Οι παραδοσιακοί κομμουνιστές εργάτες αποφάσισαν την ίδρυση Σωματείου. Το βλέπανε ότι θα γραφτεί όλο το εργοστάσιο, θα βγάλει μια επιτροπή που θα έχει σχέση με το δευτεροβάθμιο, θα βγάλει δηλ. τους συνδικαλιστές του. Κουβεντιάζοντας, φάνηκαν δύο διαφορετικές απόψεις. Η αντιπρόταση είχε σαν σκοπό να πάρει ο ίδιος ο κόσμος τα πράγματα στα χέρια του... και το οργανωτικό θα το καθόριζαν οι ίδιοι οι εργάτες. Κανονίστηκε η συγκρότηση μιας επιτροπής, που δεν ήταν τίποτε άλλο από μια επιτροπή πρωτοβουλίας.

Στη συνέχεια είχαμε άλλη μια σύγκρουση με την πρώτη άποψη, όχι τόσο για το κείμενο μιας προκήρυξης, όσο για τον τρόπο που θα γινόταν η παρουσίαση του κειμένου. Έγινε πρόταση να μοιραστεί από ένα άτομο, ωστέ αν τυχόν χτυπηθεί η ενέργεια, να μη χτυπηθούμε όλοι, ενώ η αντιπρόταση μας ήταν ότι... έτσι μπαίνουμε στη λογική του Καραμανλή, αποδεχόμαστε την τρομοκρατία που υπάρχει ακόμα στον κόσμο, ενώ πρέπει ακριβώς να σπάσει η τρομοκρατία... να δείξουμε ότι αυτό δεν είναι παράνομο. Τελικά έτσι και έγινε. Μαζευόμαστε την Κυριακή 50 άτομα και μπαίνει η ιδέα να φτιαχτεί ένα υπόμνημα με τα αιτήματα μας, που θα πήγαινε στο αφεντικό. Εμείς απαντάμε ότι αυτό που επείγει δεν είναι το υπόμνημα αλλά να βρεθεί ένας χώρος για να γίνει Γενική Συνέλευση. Γιατί οι άνθρωποι που είναι εδώ μπορεί να είναι απ' όλα τα τμήματα, αλλά δεν έχουν συζητήσει με τους υπόλοιπους, ώστε να είναι εκπρόσωποι, και άλλωστε προέχει να βρούμε τα προβλήματα που ενώνουν όλα τα τμήματα. Θέλαμε να συμμετάσχουν όλοι οι εργάτες στη Γ. Συνέλευση και τη σύνταξη του υπομνήματος ειδάλλως ή θα φτιάχναμε ένα υπόμνημα που θα ήταν πιο πέρα από τον κόσμο, με αποτέλεσμα να κοπούμε ή πιο πίσω με αποτέλεσμα να τραβήξουμε πιο πίσω. Ακόμη περισσότερο μ' αυτόν τον τρόπο το αισθάνεται σαν κάτι δικό του... Τότε άρχισαν να λένε ορισμένοι ότι καθυστερούμε, δεν θα 'χουμε νομικά καλύμματα κλπ. Τέλος πάντων, πέρασε κι αυτό... Τι να το κάνω εγώ να' χεις νομικά καλύμματα και να μην έχεις τον κόσμο; Πάμε στο Εργατικό Κέντρο Ελευσίνας, να κλείσουμε αίθουσα για τη Γ. Συνέλευση.

Στην προκήρυξη, που είχε γραφτεί πραξικοπηματικά, κατά κάποιο τρόπο, από τους άλλους, μέσα στα άλλα, έλεγε «όχι απολύσεις για συνδικαλιστικούς λόγους». Εμείς βάζουμε το θέμα, «τι πάει να πει απολύσεις για συνδικαλιστικούς λόγους; Θα σε απολύσουν γιατί κουμπώνεις στραβά το σακάκι σου, γιατί... άρα ένα από τα αιτήματα είναι... Όχι στις απολύσεις για οποιονδήποτε λόγο». Οποιαδήποτε απόλυση είναι σε βάρος της οργάνωσης... αν τυχόν χτυπήσουνε, απαντάμε στο χτύπημα: «βγαίνουμε έξω» από το εργοστάσιο. Ο κόσμος ήταν σύμφωνος σ' αυτό.

Την Τρίτη απολύουν ένα από τα παιδιά. Μόλις το μάθαμε, μια εργάτρια πετάγεται και λέει «Αντε, όλες έξω! Απολύσανε τον Τ., όλες έξω». Στην αρχή η διεύθυνση το πέρασε για καλαμπούρι... οπότε το ποτήρι ξεχείλισε: «δεν μπαίνουμε μέσα αν δεν μπει τέρμα σ' αυτά που ξέρετε...». Έρχεται η Χωροφυλα-

κή, δείχνει μια διάθεση να συλλάβει ένα παιδί... ο κόσμος ορμάει εναντίον της... δεν κάνει πίσω. Τότε αντιμετωπίσαμε το πρόβλημα της επικοινωνίας με τη διεύθυνση. Έπρεπε να υπάρχει μια επιτροπή. Δεν θα 'χουμε όμως να κάνουμε ιδιαίτερες συζητήσεις... ό,τι έχει η διεύθυνση να πει, να το πει μπροστά σε όλους.

Ο κόσμος γίνεται παρέες-παρέες... συζητά τι είναι νόμιμο, τι παράνομο, ποιος φτιάχνει τους νόμους, για το συμφέρον ποιου κτλ.

Μερικοί είπαν να σπκωθούμε να φύγουμε, κλασική άποψη της απεργίας, ότι ο καθένας κάθεται σπίτι του. Αρχίζουμε και το συζητάμε... φεύγοντας αφήνουμε το χώρο, δηλαδή κάνουμε ό,τι θέλει η Διεύθυνση και γι' αυτό φέρνει την Αστυνομία, άρα καθόμαστε εδώ, που σημαίνει ότι τους κάνουμε τη ζωή πιο δύσκολη. Έρχεται η απογευματινή βάρδια. Οι περισσότεροι μένουν μαζί μας έξω. Μαζί τους είναι κι ένας παλιός συνδικαλιστής, καταξιωμένος, του Κ.Κ. Ο κόσμος τον πλησιάζει, κι αυτός λέει: «Α! Τι πράγματα είναι αυτά; Αυτά είναι αναρχίες. Όταν μιλάω εγώ, εσείς δε θα μιλάτε». Ο κόσμος λόγω της πείρας και του κύρους του παλιού συνδικαλιστή δέχεται αυτά που λέει... και ο Σ. προστέθηκε στην επιτροπή. Άρχισε αμέσως να προωθεί την επιτροπή σαν ηγεσία και από τυπική που ήταν προσπαθούσε να την μεταβάλει σε όργανο με αρμοδιότητες. Καλεί το Εργατικό Κέντρο. Έρχεται ο Π. του Ε.Κ. Ελευσίνας και χωρίς να ρωτήσει καν τον κόσμο λέει: «Εμπρός, η Επιτροπή, πάμε πάνω να μιλήσουμε». Οπότε μπαίνει το θέμα γιατί να πάμε πάνω. Τότε ο Π. κάνει τον εξής ελιγμό στον κόσμο που αντιδρούσε: «Γιατί, δεν έχετε εμπιστοσύνη στην επιτροπή σας;» και ο κόσμος λέει ότι έχει...

Πάμε επάνω, κι αρχίζει ένας διάλογος βασικά μεταξύ του εκπροσώπου του Ε.Κ. και του αφεντικού. «Κύριε Κ. τι πράγματα είναι αυτά... πρέπει οι άνθρωποι να συνδικαλιζονται» έλεγε ο Π. οπότε του απαντάει ο Κ. «κι εγώ είμαι συνδικαλισμένος», και πρότεινε να κάτσουμε σε μια τράπεζα να τα πούμε... Η συζήτηση καταλήγει κάπως έτσι: Π: «θα περάσω να τα πούμε», κι ο άλλος: «πέρα να σε κεράσω ένα καφέ».

Στο Ε.Κ. όπου πήγαμε ο Π. λέει: «η επιτροπή να κάτσει γύρω από ένα τραπέζι». Πάλι αντίδραση από εμάς: «Οποιος θέλει να μιλήσει, θα παίρνει το μικρόφωνο και θα μιλά, είτε είναι επιτροπή είτε όχι.»

Στην πορεία της συζήτησης ο Π. κάνει πρόταση να πάει η επιτροπή σε άλλο δωμάτιο για συζήτηση. Λέμε ότι μπορούμε και πρέπει να συζητήσουμε όλοι μαζί, γιατί το θέμα αφορά όλους... Τότε ξαναχρησιμοποιείται το τέχνασμα της εμπιστοσύνης στην επιτροπή και μας ρωτά ιδιαιτέρως: «Πως βλέπετε τα πράγματα, ο κόσμος είναι έτοιμος να συνεχίσει την απεργία;». Του λέμε: «γιατί ρωτάς εμάς και δεν ρωτάς τον κόσμο;». Αποφασίζουμε να συνεχιστεί η απεργία, κι ο κόσμος ενθουσιάζεται... λέει να συναντηθούμε στην αυλή του εργοστασίου... Το Ε.Κ. λέει ότι αυτό είναι παράνομο, να πάμε έξω. Πλειοψήφισε η αποψη τους.

Την άλλη μέρα πάμε στο δρόμο έξω από το εργοστάσιο. Η αστυνομία δεν μας αφήνει ούτε εκεί. Μπαίνει σε συζήτηση το συγκεκριμένο.

Τι νόμιμο, τι παράνομο... θέλουν να μας απομακρύνουν όσο περισσότερο από το εργοστάσιο... οι νόμοι αλλάζουν με τους αγώνες. Το ίδιο πρωί ήρθαν 2-3 φοιτητές... άρχισαν να λενε για εργατικούς αγώνες, για Σωματεία, Συνδικάτα, «να πάρουμε την Εξουσία»... Αυτό ήταν εντελώς αντίθετο με ότι είχαμε ξεκινήσει, ότι δηλαδή κάθε στιγμή πολιτικοποιείς το επίπεδο που ο κόσμος βρίσκεται και έτσι πάει πάρα πέρα. Τους είπαμε ότι δεχόμαστε τη συμπαράσταση αλλά δε θέλουμε καθοδηγητές.

Έρχεται και εκπρόσωπος της Γ.Σ.Ε.Ε. Το αφεντικό λέει: «Εγώ θέλω μόνο την Γ.Σ.Ε.Ε. και τον Π. του Ε.Κ. Ανεβαίνουν μαζί του. Όταν γυρίζουν, αρχίζει και λέει η Γ.Σ.Ε.Ε. στην Επιτροπή: «Τι πράγματα είναι αυτά, η απεργία σας δεν είναι δίκαιη. Ο άνθρωπος απολύθηκε για απουσίες, όχι για συνδικαλιστική δράση!» Ο κόσμος απορρίπτει την πρόταση να πάμε στο Ε.Κ. να συζητήσουμε και η Γ.Σ.Ε.Ε. φεύγει το μεσημέρι.

Τρώμε όλοι μαζί συντροφικά το μεσημέρι. Όταν έρχεται η απογευματινή βάρδια, ο κόσμος μένει στην αρχή ήσυχος. Μετά, σπάει το μπλόκο της αστυνομίας και ανοίγει τις πόρτες των λεωφορείων από όπου κατεβαίνουν οι εργάτες... και οι Πακιστανοί. Γίνονται φοβερές σκηνές συναδέλφωσης, γιατί το πρόβλημα ήταν βασικό: «Τι θα γίνει με τους Πακιστανούς;».

Το απόγευμα μαθαίνω ότι ο Υπουργός Εργασίας έχει καλέσει την επιτροπή, και ότι η Συνέλευση αποφάσισε να πάει η επιτροπή. Ο Υπουργός υπόσχεται: «πηγαίνετε στη δουλειά σας και αύριο-μεθαύ-

ριο θα έρθει ο συναδελφός σας που απολύθηκε». Το Ε.Κ. συμφωνεί πλέον ότι πρέπει να λήξει η απεργία. Εγώ λέω ότι γι' αυτό θα αποφασίσει όχι η επιτροπή αλλά οι ίδιοι οι εργάτες... ο Υπουργός βγήκε από τα ρούχα του γι' αυτά τα «αναρχικά πράγματα» και μεις σκωθήκαμε και φύγαμε. Χωρίς να καταλήξουμε πουθενά, λέγοντας ότι θα κάνουμε ό,τι αποφασίσει ο κόσμος. Στο δρόμο της επιστροφής το Ε.Κ. προσπαθεί να μας πείσει ότι ουδέποτε στην συνδικαλιστική ιστορία εκερδήθη τέτοια νίκη... Εμείς λέμε ότι «πρώτα προσλαμβάνεται ο Τ. και μετά γυρίζουμε στη δουλειά, και το αίτημα μας είναι όχι στις απολύσεις γενικά». Όταν φτάνουμε στη συνέλευση, ο κόσμος απορρίπτει τις προτάσεις του Ε.Κ.

Νομίζω ότι σ' αυτό το σημείο ο κόσμος έχει συνειδητοποιήσει τη μέθοδο από Αστυνομία, Γ.Σ.Ε.Ε., Υπουργείο και Ε.Κ., και μένει πια μόνος, ενώ η σύγκρουση από τώρα γίνεται στο ίδιο του το εσωτερικό.

Την άλλη μέρα, Πέμπτη πρωί, έρχονται ξανά φοιτητές που έχουνε μια άλλη στάση συμπαράστασης, «πέιτε μας τι θέλετε να κάνουμε για να σας βοηθήσουμε», στάση που ήταν και η σωστή. Στη διάρκεια της συνέλευσης τα αιτήματα αυξάνονται. Όταν έρχονται τα λεωφορεία με την απογευματινή βάρδια γίνονται φοβερές συγκρούσεις με την Αστυνομία. Πάμε στο Ε.Κ. Ελευσίνας και αποφασίζουμε τη συνέχιση της απεργίας. Ένας της ΕΣΑΚ λέει: «... η απεργία σας πέτυχε κατά 70%, αφού το υπουργείο δέχεται να γυρίσει ο Τ. στη δουλειά».

«Καλά», του λέω, «έτσι τις μετράνε τις νίκες, με 70%, με ποσοστά; Όσο πιο πολύ το προχωράς, τόσο περισσότερα μπορείς να κερδίσεις».

Έρχεται κάποιος άλλος με την πληροφορία ότι το Κ.Κ. σε ειδική συνεδρίαση κατέληξε στο ότι η απεργία πέτυχε και πρέπει να λήξει. Ένα παιδί από την επιτροπή του λέει: «Ποιο κόμμα;». Του απαντάει ο άλλος: «Το κόμμα, το Κ.Κ.» «Δεν είμαι σ' αυτό το κόμμα» του λέει το παιδί «αλλά δεν ξέρω και κανένα κόμμα που να 'ναι με μας».

Η αλήθεια είναι πως ... νιώθαμε σιγά-σιγά το βάρος, τώρα που μείναμε μόνοι... η επιτροπή είχε την ευθύνη του κόσμου πάνω της, και υπήρχαν ορισμένες ταλαντεύσεις. Την άλλη μέρα, στη Γ. Συνέλευση, ο κόσμος λέει «θα προχωρήσουμε». Λόγω των ταλαντεύσεων ξασαεκέξαμε επιτροπή, που έμεινε όμως ίδια ... πράγμα που για μένα έδειχνε τα όρια της απεργίας, τα όρια της ζύμωσης αυτών των 3 ημερών. Αποφασίζουμε συνέχιση της απεργίας, και μετά από σύγχυση που δημιούργησε ο «Ριζοσπάστης» σχετικά με τη συνέχιση της απεργίας έρχεται πρόσκληση από το Ε.Κ. «όπου μας περιμένει μια σπουδαία προσωπικότητα να συζητήσουμε». Εμείς καταγγέλλουμε ότι είναι μπλόφα και σκοπός είναι ν' αφήσουμε το εργοστάσιο. Τότε φαίνεται ότι το πνεύμα των εργατών δεν είναι ίδιο όπως παλιά: «Πάμε στο Ε.Κ.»

Στο Ε.Κ. δεν συναντάμε «προσωπικότητα» αλλά είναι εκεί όλο το Ε.Κ., η ΕΣΑΚ και διάφοροι συνδικαλιστές. Εν τέλει, βγαίνουν λόγοι για νίκη της απεργίας, που πρέπει να λήξει, και αν πάνε στη δουλειά τους στις 3 η ώρα, στις 5 θα είναι εκεί και ο Τ. Τότε, παίρνουν πάνω οι αρχεργάτες, οι υπεύθυνοι τμημάτων, που αρχίζουν να λένε ότι έχουμε κερδίσει κτλ.

Μέσα από την επιχειρηματολογία της «νίκης», «πετύχαμε» κτλ ο κόσμος αρχίζει να σπάει. Περνάει η ψυχολογία «επιτέλους να τελειώσει το πράγμα». Δέχεται το συμβιβασμό.

Την Δευτέρα περιμένανε τον Τ. να πάνε όλοι μαζί στη δουλειά. Αυτός πήγε... με το Ε.Κ. Αργότερα, όταν ήρθε στο τμήμα, δεν του 'δωσε κανείς σημασία.»

(ΑΝΤΙ, Τεύχ. 12, 8-2-75)

γλωσσάρι

(Με την επισημάνση ότι δεν είμαστε εγκυκλοπαιδιστές, ελπίζουμε να εξηγούνται καλύτερα εδώ κάποιοι όροι που χρησιμοποιούνται στις προηγούμενες σελίδες)

ενσωμάτωση της εργατικής τάξης : η ενσωμάτωση έχει για μας διττή έννοια. Σαν τέτοια θα χαρακτηρίζαμε την ιστορική διαδικασία εισχώρησης στην κοινότητα του κεφαλαίου ενός μεγάλου κομματιού της εργατικής τάξης των καπιταλιστικά αναπτυγμένων χωρών μέσω της κατανάλωσης. Με αφετηρία το μεσοπόλεμο και ουσιαστικά μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, ο **μισθός** της εργατικής τάξης χρησιμοποιείτο πλέον ως δυναμικός μοχλός συσσώρευσης και όχι ως απλό μέσο για την αναπαραγωγή της. Αλλιώς και φορντισμός, πρόκειται για μια ιστορική συνθήκη υπαγωγής του συνόλου της ζωής στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, όπου παραγωγή και κατανάλωση είναι αλληλοσυμπληρούμενα μέρη ενός όλου αλλοτριωμένης κοινωνικής οργάνωσης. Με αυτήν λοιπόν την οπτική, η ενσωμάτωση δεν προσδιορίζεται ούτε ηθικίστικα («ξεπούλημα» της εργατικής τάξης) ούτε μεταφυσικά, αντι-ιστορικά ως «η κατανάλωση είναι επιλογή».

Θα ορίσουμε όμως πάλι σαν ενσωμάτωση μια **γενικότερη** διαδικασία που αφορά το σύνολο του πλανήτη και άρα και του πλανητικού προλεταριάτου. Η επέκταση της καπιταλιστικής σχέσης σ' όλες τις πλευρές της ζωής και η επιβολή της σ' όλο τον πλανήτη σαρώνει κάθε προκαπιταλιστική, *αυτόνομη* δυνατότητα αυτοσυντήρησης και ελέγχου. Είναι αυτή η προέλαση του κεφαλαίου ως σχέση που ενώ αποκλείει εκατομμύρια προλετάρια απ' τον κοινωνικά παραγόμενο πλούτο τους ενσωματώνει στην επικράτειά του. Είτε σαν ακτήμονας του «τρίτου κόσμου», είτε σαν άνεργος της ερήμου της ανατολικής Ευρώπης, είτε σαν full-time εργάτης του «πρώτου», το nowhere to go είναι πια μια αναπόδραστη, αντικειμενική πραγματικότητα. Το κεφάλαιο ενσωματώνει διαφοροποιώντας και όχι ομογενοποιώντας· διαχωρίζει και συνενώνει διαχωρισμένα χωρίς ν' αφήνει δυνατότητα πραγματικής εναλλακτικής λύσης —παρά μόνο τη μία και μοναδική δι-έξοδο, την καταστροφή του.

εργατική δύναμη : είναι η δραστηριότητα που δημιουργεί αξία, η ικανότητα του συλλογικού εργάτη προς παραγωγή. Η ικανότητα αυτή δεν περιορίζεται ούτε εξαντλείται στην εκτέλεση χειρωνακτικής (ανειδίκευτης) εργασίας: η φαντασία, η σκέψη, τα συναισθήματα αποτελούν εξίσου πρώτη ύλη για παραγωγή αξίας στο κοινωνικό εργοστάσιο.

Η εργατική δύναμη είναι το εμπόρευμα που δημιουργεί αξία, καθώς με την αγορά και τη χρήση του απ' το κεφάλαιο αποσπάται εργασία, η μόνη πηγή δημιουργίας αξίας. Αντίθετα με τις άλλες μορφές εργασίας όμως, η ίδια του η αναπαραγωγή, δηλ. η γνωστή σ' όλους μας βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή ανθρώπων-μελλοντικών εργατών, είναι μια παραγωγική διαδικασία που δεν αναγνωρίζεται σαν τέτοια. Η συναισθηματική της επένδυση σαν «προσφορά αγάπης» των γυναικών εξασφαλίζει στο κεφάλαιο, αιώνες τώρα, την αμισθία τους.

κρίση της κοινωνικής αναπαραγωγής : Συνήθως ως «κοινωνική αναπαραγωγή» εννοείται η καπιταλιστική διαδικασία της παραγωγής, ως συνολική διαδικασία, δηλ. ως διαδικασία αναπαραγωγής που παράγει όχι μόνο εμπορεύματα και υπεραξία, αλλά και την ίδια την καπιταλιστική σχέση.

Αν όμως διευρύνουμε αυτόν τον ορισμό αναγνωρίζοντας ότι η αξία δε δημιουργείται μόνο από την εργασία που παράγει εμπορεύματα αλλά και απ' την εργασία που **παράγει** και **αναπαράγει την εργατική δύναμη**, αν η αξία της εργατικής δύναμης δε μετριέται μόνο με την αξία των εμπορευμάτων που καταναλώνονται στην παραγωγή της, αλλά και την απλήρωτη εργασία (τα γνωστά «οικιακά») που καταναλώνεται επίσης στην παραγωγή της, τότε ανακαλύπτουμε το αόρατο (θηλυκό) προλεταριάτο. Φυσικά η αναγνώριση της ύπαρξης ενός κοινωνικού πλεονάσματος, μιας άμισθης εργασίας τόσο θεμελιακής στον καπιταλισμό και γι' αυτό τόσο υποτιμημένης, περιθωριοποιημένης, ταυτισμένης με τη «γυναικεία φύση», δεν έχει ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Κι αν μάλιστα στην παραγωγική εργασία συμπεριλάβουμε και αυτή των φοιτητών, των αγροτών που αυτοσυντηρούνται, των σκλάβων και ιδιαίτερα των δούλων πορνών, τότε ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνικής αναπαραγωγής βγαίνει στην επιφάνεια μαζί με τα υποκείμενά του. Αυτό σημαίνει ότι αναγνωρίζουμε και τις αρνήσεις τους, τις εξεγέρσεις τους, τον υπόκωφο ή ηχηρό ανταγωνισμό τους, τη μαζική τους διαμαρτυρία ή την εξατομικευμένη απειθαρχία. Μ' αυτήν την οπτική, ως κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής δε θα θεωρήσουμε μόνο τη ρήξη στον κύκλο της καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης λόγω του εργατικού ανταγωνισμού μέσα στην επιχείρηση (απεργίες, σαμποτάζ, καταλήψεις κτλ), αλλά και τη ρήξη στην παραγωγή και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Μια μαζική άρνηση των γυναικών να κάνουν παιδιά, η υπογεννητικότητα (ή η υπεργεννητικότητα), οι αγροτικές εξεγέρσεις, η φοιτητική «υπεραιωνοβιότητα», μπορούν να φέρουν κάλλιστα το κεφάλαιο σε κρίση. Φυσικά μια τέτοια ερμηνεία στερείται του όγκου στατιστικών, μελετών και στοιχείων που άφθονα βρίσκει κανείς σχετικά με τις «οικονομικές κρίσεις». Όμως μόνο αν ψάξει κανείς (και αναδειξει) τον ανταγωνισμό των «κομπάρσων» του καπιταλισμού μπορεί να ισχυρισθεί ότι βρίσκεται στο σωστό δρόμο για την ερμηνεία των κρίσεων και την ανατροπή του.

κοινωνικό κεφάλαιο : αν και ο Μαρξ μ' αυτό τον όρο εννοούσε το συνολικό κεφάλαιο, εδώ τον χρησιμοποιούμε για να δηλώσουμε τις δαπάνες που το κράτος, κυρίως μεταπολεμικά, αναγκάστηκε να κάνει για να παρέμβει στη διαδικασία ιδιωτικής συσσώρευσης κάνοντάς την πιο κερδοφόρα. Είτε σαν κοινωνική επένδυση (έργα υποδομής, εκπαίδευση, έρευνα) είτε σαν κοινωνική κατανάλωση (συγκοινωνίες, υπηρεσίες, ασφάλιση υγείας και γήρατος) το κοινωνικό κεφάλαιο αντικατοπτρίζει την ανάγκη ανάπτυξης του κρατικού τομέα, που αποδεδειγμένα, κόντρα στους φιλελεύθερους, τόσο πολύ χρειάζεται ο ιδιωτικός.

κοινωνικός μισθός : σ' ένα πρώτο επίπεδο σαν κοινωνικό μισθό θα ορίζαμε τις παροχές σε είδος —παροχές υγείας, ιατρικής περίθαλψης, εκπαίδευσης, άδεια ασθένειας, άδεια διακοπών, κύησης και τοκετού κτλ. Όπως και ο άμεσος όμως μισθός, ως έκφραση της ταξικής σχέσης, έχει δύο πλευρές: απ' τη μια την πλευρά του κεφαλαίου, δηλ. την προσπάθεια του κράτους να ελέγξει την αναπαραγωγή της τάξης αποσπώντας όλο και περισσότερη εργασία με όλο και λιγότερες παροχές, και από την άλλη την πλευρά της εργατικής τάξης, που αγωνίζεται για όλο και περισσότερες παροχές με όσο το δυνατόν λιγότερο έλεγχο, καταναγκασμό και εργασία. Η ταξική πάλη γύρω από τον κοινωνικό μισθό, όταν διαταράσσεται η σχέση «ανταλλαγής» μέσων αναπαραγωγής με έλεγχο, γίνεται πάλη ενάντια στην καπιταλιστική σχέση που εμπεριέχει, γιατί οξύνεται η αντίφαση ανάμεσα σε μια δυνητικά αυτόνομη κοινωνική οργάνωση και στην αλλοτριωτική μορφή που έχει επιβληθεί σ' αυτή τη δυνητική οργάνωση μέσα στον καπιταλισμό, δηλ. το κράτος.

πληθυσμιακό πλεόνασμα ή σχετικός υπερπληθυσμός : είναι οι άνεργοι ή υποα-
πασχολούμενοι (σήμερα η ταχύτητα της εναλλαγής των δύο καταστάσεων τις κάνει όλο και
πιο δυσδιάκριτες μεταξύ τους) που ήδη μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο εξαρτώνται όλο και
περισσότερο απ' τα κρατικά κοινωνικά επιδόματα, αφού τα αυτόνομα δίκτυα αλληλοβοήθειας
του παρελθόντος εξαφανίστηκαν. Ακόμα και στην περίφημη εποχή της «πλήρους απασχόλη-
σης» ένα ποσοστό υπερπληθυσμού ήταν πάντα υπαρκτό.

Αντιγράφουμε από *Το Κεφάλαιο*: «*Η δημιουργία του σχετικού υπερπληθυσμού είναι αδιαχώ-
ριστη απ' την ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και επιταχύνεται από την
ανάπτυξη αυτή, που εκφράζεται με τη μείωση του ποσοστού του κέρδους. Ο σχετικός υπερ-
πληθυσμός προβάλλει τόσο πιο χτυπητά σε μια χώρα, όσο πιο αναπτυγμένος είναι σ' αυτήν ο
κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής... Οι ίδιες συνθήκες που ανέβασαν την παραγωγική δύ-
ναμη της εργασίας, αύξησαν τη μάζα των παραχθέντων εμπορευμάτων, διέυρυναν τις αγο-
ρές, επιτάχυναν τη συσσώρευση του κεφαλαίου, και σα μάζα, και σαν αξία, και μείωσαν το
ποσοστό του κέρδους, αυτές οι ίδιες συνθήκες δημιούργησαν και δημιουργούν συνεχώς έναν
σχετικό υπερπληθυσμό, έναν υπερπληθυσμό από εργάτες, που δε χρησιμοποιούνται απ' το
πλεονάζον κεφάλαιο, εξαιτίας του χαμηλού βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας, με τον
οποίο μόνο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί, ή τουλάχιστον εξαιτίας του χαμηλότερου ποσο-
στού κέρδους, που θα απόφερε η χρησιμοποίησή τους με το δοσμένο βαθμό εκμετάλλευ-
σης».* Σημαντική είναι επίσης η πολιτική χρήση της ανεργίας για την ενδυνάμωση του αντα-
γωνισμού μεταξύ των εργατών στην αγορά εργασίας.